

# Др. Остап Терлецький.

Спомини і матеріали

Дра ІВАНА ФРАНКА.

---

Над свіжою могилою покійного товариша поривати ся на написане повної, заокругленої й критичної студії про нього було б не лише занадто сміло, але подекуди й невідповідно. Де говорить чуте розворушене свіжою стратою, там розум нездібний до холодної аналізи. На об'єктивну оцінку появи покійника ще не прийшов час, для неї ще не маємо матеріялу. Схопити на лету ті деталі його життя, що оживають у пам'яті при виді його домовини, доповнити їх по зможі тими документами, які полишились у моїх руках після довголітніх зносин з покійником, відтворити на сих сторінках по зможі повно й плястично його духову фізіономію, — ось що хіба я можу зробити. Інші нехай доповняють новими деталями сей образ, нехай оцінюють, чим був Остап Терлецький для свого і для нового покоління, — я даю поки що жмінку споминів і матеріалів.

Житє Остапа Терлецького цінне й важне для нас власне тим, що йому судило ся жити й терпіти і проявляти певний вплив у Галицькій Русі в пору тяжкого перелому, і в додатку судило ся впасти одною з жертв того перелому. Такі переломові хвилі виплоджують дивні парадокси й люблять закривати їх трагізм дуже глибоко. Дивлячись поверхово на появу Остапа Терлецького, слухаючи його звичайно наскрізь розважних, холодних та легким скептицизмом навіяних промов у кружку знайомих — на більших зборах він промовляв остатніми роками дуже

рідко й нерадо, — його можна було прийняти за що хочете, тільки не за жертву високих, ідеальних змагань. Той непоказний, скулений та мовчазливий чоловік, той педант, що не виходив на вулицю не завинувши хусткою шиї і не позатикавши вух ватою, той чоловік, що його життя минало правильно як добре заведений годинник: канцелярія, дешева реставрація, де їв обід, дешева каварня, де пив каву й читав газети, і тісенька кімнатка, де працював і спав, то був увесь його світ, — той, бачилось би, сухий педант та паперовий міль був увесь свій вік непоправним ідеалістом, плакав у своїй душі полум'я високих змагань, жив усе для інших, для загалу і силкував ся все життя ширити та розсвічувати те благодотворне полум'я в своїм оточенні. Правда, до широкої, прилюдної діяльності він не чув у собі сили; його вроджена скромність та вироблений важкими досвідом життя скептицизм не дозволяли йому ніде й ніколи виривати ся наперед, ставати на сьвічнику, виступати з ініціативою. При тім-же так мало сторін і моментів нашої публичної діяльності могло мати його повну симпатію! Але се було певно, що де справа була чиста й розумна, де була правдива, безкористовна й свідомо праця для добра народньої маси, для підношення освіти й особливо для плекання науки на наших рідних ґрунті, там можна було числити на симпатію й тиху поміч Остапа Терлецького. І хоча ніде він не любив фігурувати в реєстрах співробітників, не любив реклами і ховав ся зі своїм іменем навіть там, де його праця робила його імені велику честь, то проте його особистий вплив давав себе чути особливо в хвилях вагань і сумнівів, бо тоді звичайно він своїм спокійним, але рішучим словом освітлював шлях і піддержував захитаних.

От чому ім'я Остапа Терлецького було мало звісне нашій ширшій громаді, і от чому будущий історик доби нашого національного розвитку за останніх 30 літ XIX-го віку буде мусіти присвятити окрему сторінку життю й діяльності Терлецького. Те, що говоритиму далше про його життя й діяльність, оснований ся по части на його устних оповіданнях і на моїй знайомості з ним почавши від р. 1878, по части на його листах до мене й до інших людей, що заховали ся між моїми паперами, на уривку його дневника та інших записках, які будуть цитовані, і в кінці на документах більше публичного характеру, отже поперед усього на його друкованих працях та на актах тих процесів, де він виступав як оскаржений, на скільки ті акти мені доступні.

## I.

Я вперше побачив О. Терлецького крізь візитирку тюремної казні і вперше пізнав його на судовій розправі, в якій ставали оба ми разом з М. Павликом, Щ. Сельским, І. Мандичевським, Анною Павликівною та М. Котурніцьким, оскаржені за належане до одного тайного товариства. Про сей процес, у якому зіпхано до купи людей незнайомих між собою і позасуджувано не за діла, а за погляди або навіть за те, що хтось посторонній говорив про нас або говорячи до нас висловляв як девідерат, скажу дальше дещо докладнійше, на скільки він тикається особи Терлецького. Тут зазначу лише, що аж від сеї розправи розпочала ся наша знайомість. У 1878—79 р. нам довелося досить довго жити разом спільно з М. Павликом і пізнійше по його виїзді в Женеву, тай потім нас від часу до часу зводили разом різні літературні та наукові справи. Розмовляючи з ним я чув не одно про його давнійше життя, а в 1883 р. між паперами, які мені вдалося видобути з суду після нашого процесу, я знайшов також декілька памяток його молодих літ. Спробую тут переказати дещо з тих матеріалів.

Звісно з біографічних нарисів покійника, що гімназію кінчив він у Станіславові 1867 р. і що його побут у гімназії був добою широкого розцвіту тзв. громад серед українсько-руської молодіжи. Ті громади завязувані потаємно, з метою самоосвіти та піддержування патріотичного духа, мали між собою тісні, дружні звязки, видавали рукописні газети, збирали ся на спільні засідання, де відчитувано та обговорювано власні письменні проби, декламовано твори Шевченка та Федьковича, обговорювано справи народовецьких видань, збирано складки на літературні та просвітні цілі. Духовим осередком того громадського руху була львівська громада, а головно Данило Таячкевич, тоді ще слухач теології, натура наскрізь ентузіастична, здібна запалювати себе й запалювати інших. Він обсилав ученицькі громади листами або зіїжджав сам чи присилав кого иншого на інспекцію. Ми сьогодні ледви можемо уявити собі той запал, що панував тоді серед гімназійальної молодіжи. Серед такої ентузіастичної атмосфери виростав і Остап Терлецький і сам був одним із найгорячіших серед неї. Правда, в тій громаді молодих ентузіастів не хибувало і тверезих, практично настроєних голов; репрезентантом сеї здорової, реальної думки серед станіславівської молодіжи був Володимир Навроцький, прозваний між товаришами

в гімназії Бузьком. У громадській рукописній газетці „Зірка“, яку почали видавати молоді ентузіясти в р. 1865<sup>1)</sup>, Навроцький обняв роль громадського критика; Терлецький, що задля своєї прегарної каліграфії та невичерпаної пильності мав задачу переписувати кождий номер, писав і вірші й повісти й публіцистику і був найплодовитішим громадським письменником. Правда, те його письменство мало вповні ученицький характер — багато горячих слів, але дуже мало дійсного знання, живих фактів та обсервацій. Не маючи під рукою ані одного н-ру „Зірки“ я подаю тут декілька проб його тодішніх писань із захованого в мене зошита, писаного його рукою в 1866 р., переважно оловцем. Зошит у значній мірі заповнений нар. піснями, які Т. записував на вакаціях у Назірній, але крім них містить також декілька віршів та прозових уривків його власного складання. Ось прим. його допись до коломийської ученицької громади, що тоді видавала рукописну часопись „Голос Народний“.

„Здорові були, чесні коломийські Громадяне, браття в сьвятій нашій народній ідеї! Простіть, що досі ані один голос з Станіслава не обзивавсь у Вашому „Голосі Народному“; простіть, що не повитали Вашу часопись ні одним щирим українським словом, не сказали Вам до Вашої трудної праці ні один „Помогайбі“. За те тепер старатимем ся спільно з Вами, не вбачаючи на ніякі труднощі, по нашому, по щироруськи до нашої великої мети йти, котру Ви так ясно виказали у Вашій програмі.

„Дивно якось, же ми завше мусимо вітати ся тільки самими сумними, гіркими вістками. От хоч би й тепер! Недавнечко тому, бо... пожігнались ми із нашим другом-товаришем Осипом Щавінським на завше, на віки. Один із найуталантованніших, найздатніших між нами, надія всеї Отчини й усіх своїх товаришів, він так скоро, так борзо улетів в енци, ліпші краї, лишивши нас осиротілих, неутолимих по его утраті. А та утрата так тяжка, так велика, так поражаюча. Ми як бисьмо не довірювали один одному, як бисьмо не хотіли вірити, же так добрий, так щирий брат лишив нас на віки. Но коли в останній раз заспівалисьмо ему „вічная пам'ять“, коли уже увиділисьмо усипану могилу, тогді аж, тогді мусілисьмо увірити, же его вже між нами

---

<sup>1)</sup> Видаючи перший том творів Навроцького я мав у руках два н-ри тої газетки, писані рукою О. Терлецького. Пізнійше я передав їх Т-му і не одержав їх назад.

нема". І далі йде довга, пустословна тірада, обернена до покійного; автор зовсім забуває, що пише лист чи допись для коломийських товаришів і кінчить свою дірку побожно: „Вічная тобі пам'ять, святий упокій душі твої! Прощайте і Ви, рідні наші братя! Остафій Туземний“.

Смерть Осипа Щавінського мусіла живо торкнути душу молодого Остапа, бо між його віршами маємо також один „Осипови Щавинському на пам'ятку“:

Темний вечір, невидненький;  
Летить сокіл молоденький;  
Летить сокіл, підлітає,  
Товаришу піснь співає.  
Гей товаришу мій, брате,  
Де мені тебе шукати?  
Чи у степу широкому,  
Чи у морю глубокому?  
Ні у степу широкому,  
Ні у морю глубокому,  
Але ген в хмарах високо  
Пробуває твій брат сокіл.

Як бачимо, поезія зовсім неоригінальна, і форма її шаблони взяті з трьох вірців: Шевченко, Федькович і народня пісня. Власного нічого. Наведу ще віршик „Василеві Небиловцеві на пам'ятку“<sup>1)</sup>:

Виконай ми, товаришу,	А як потім у студену
Глибоку могилу,	Могилу сам зложуся,
Най сховаю із собою	То ти мене, товаришу,
Мою долю милу.	Земленьков приложиш.
Най сховаю, поховаю	А як мене вже не буде,
Всі мої надії,	Заплач, милий брате,
Усі мої молодії	Що ти мусів товариша
Сни ті золотії.	Вірного ховати.

Звісно, все се була гра слів, без дійсного чутевого підкладу. В тім самім колісці утертих шаблонів обертають ся й иньші вірші того зшиточка: „Барвінок“, „Сам собі“, „Україні“, де читаємо між иньшим:

---

<sup>1)</sup> Василь Небиловець, тепер парох у Перегінську, бувший посол на сойм краєвий, був членом „громади“ і співробітником „Зірки“. Він був автором статейки „Місто Калуш“, яку я з „Зірки“ передрукував у I томі творів Навроцького, ст. 173—175.

Україно, Україно,  
 Не раз ще заплачеш,  
 Нім ти свою долю-волю  
 У себе зобачиш.  
 Ще не раз плакатимеш,  
 Гіркі сльози лити,  
 Нім потраплять твої діти  
 Долі ся добити.

Не бачимо нічого власного та щирого і в віршику „На могилі нені“. О. Терлецький мабуть мало зазнав матір'я і вчасно осиротів; можливо зрештою, що сама шабльоновість та конвенціональність його віршованя не допускала під його перо живіших, безпосередніх вражінь. На отсю його сентиментальність та плаксиву фразеологію нападав у своїх критиках у „Зірці“ Вол. Навроцький; вона неприємно вражала й Федьковича в Остапових листах до нього, коли один свій лист до Остапа він починає словами: „Панчику! Я вас щире люблю, але ваші тіради не конче“ (Житє і Слово I, 118). Важкі досьвіди, про які скажемо далі, а певно і вплив Навроцького вилічили покійного Остапа швидко з тої манери. В пізнійших роках він покинув віршувати, а коли й згадував про свою віршарську добу, то завжди з насміхом, цитуючи як свій архитвір ось яку віршу:

На росі ся два кучері купали,  
 Один білий, другий чорний — тай стали.  
 Одия білий, другий чорний, як зоря,  
 Полетіли із росю до моря.

А коли я було жартом звертаю його увагу, що там „щось та не так“ із висловом думок, то він з комічною повагою відповідав:

— Щож, з пісні слова не викидають. Так у мене стоїть, а Музи поправляти не буду.

Та вже в тім самім зшиточку, в віршах писаних літом 1866 р. появляється, хоча в шабльоновій іще формі, перший поважний житєвий досьвід покійника, що мав мати глибоке значіне для всього його дальшого житя. Молодий ученик підчас вакацій закохав ся в простій сільській дівчині, якійсь Марці чи Марії (в віршах він називає її так і так). Із тих віршів ми не багато реальних деталей можемо видобути про Остапове коханє.

Була хата кінець села  
 Ниженька, маленька,

В нї із доньков проживала  
Вдовиця старенька.  
Стара вдова, а дївчина  
Як тота малина —

так малює в однім уривку молодий ученик початок своєї любови,  
а в иньшій ось як характеризує свою милу :

Є в мене дївчина, вірна, щира,  
Що лихим і добрим зі мною ся ділить,  
Що в журбі, в печали потїшить, розважить, —  
Є в мене дївчина кохана така.  
При неї не плачу, при неї сьмію ся,  
При неї недолю свою забуваю,  
При неї-м веселий, при неї тішу ся,  
Бо я її люблю, бо її кохаю.

На свою любов Остап від разу дивив ся дуже поважно, не  
як на хвиливу іграшку, в яку заходить панич-попович із сіль-  
ською дївчиною.

Закукай ми, соловейку, кілька б літ чекати,  
Аби Марцю коханую за жіночку взяти? —

пише він у однім віршику в початку серпня 1866 р. Його лякає  
думка про близьку розлуку з нею.

Тяжко буде, Марцунечко, з тобов-сь розходити,  
Тяжко буде тебе, серце, на довго лишити.  
Я не здержу тоту хвилю, гірко дуже сплачу,  
Бо хто знає, Марцю моя, ци тя вже побачу.

Прочуте якогось лиха мучить його; то йому здає ся, що  
дївчина сама перестає любити його...

Ой та ляг я на могилу, став головов бити,  
Бо вже мене Марця моя пристає любити.  
Ой та ляг я на могилу, став гірко плакати,  
Бо вже мене Марця моя не хоче кохати.  
Але прийшла бабка 'д минї, стала на розмову,  
Розважила й дала менї пораду здорову.  
„Та не плачте, паниченьку, нема чо' тужити,  
Я вам кажу ширу правду: Марця не любить“.  
Дай Боже бабці здорове, що мя розважила!  
Мене Марця любить душе, як вперед любила.

Любовне щастє, полажене старою бабусею, хвилю яснїє  
вповнї. Д. 10 серпня Остап пише:

Та складаю співаночки, складаю, складаю,  
Аби знали добрі люде, як Марцю кохаю.

Та буду я співаночки складати, складати,  
Та буду я Марцю мою до смерті кохати.

Хвилями й близьке розстане не лякає його:

Хоч жаль тисне за серденько,  
Хоч розстати ся сумненько,  
Прецінь є в Бозі надія,  
Же буде моя Марія —

пише він 12 серпня. З молодечою пересадою кличе він:

Серце моє, душу мою, славу мою й віру,  
Усе тобі, Марцунечко, складу на офіру.

Він надіє ся на свого батька, що буде опікуватись його  
любкою, яка певно служила в нього за наймичку:

Як поїду в світ далекий, в далеку чужину,  
Та на кого тебе лишу, моя Марцунинно?  
Та лишу я тебе, серце, на батенька мого,  
А він добрий, не дасть тобі нич зробити злого.

Але дійсність розвіяла ті хлопячі мрії. В Остаповій непри-  
сутности, здаєть ся, в мясниці 1867 р. Марця вийшла за муж.  
У Станіславові молодий школяр чув мабуть щось про те, що  
до Марці сватають ся, що мати силує її йти за муж, і виливав  
своє горе в віршах:

Серце моє, бідне моє з болю розірве ся,  
Житє моє певиннее в могилу зігне ся —  
Все пропаде — жаль, надія пройнуть, гей би снулись,  
Бо всі они в тобі, Марцю, всі разом розбились.  
А я піду одпочити у темну могилу,  
Щоби більше не згадувать щастє, дочку милу.

Та за тою шабльоновою фразеологією крило ся щось  
далеко більше від звичайних школярських любощів. Вернувши  
на вакації 1867 р. до дому й бачучи свою милу за мужем, Остап  
тяжко занедужав\*) і дістав епілептичних нападів, що в довших  
або коротших відступах мучили його цілих 20 літ і на завсїди  
зломали його енергію, розстроїли нерви і звихнули ціле житє.  
Не помогли ніякі ліки, не поміг побут у горах (здаєть ся, в Фе-  
рескулі косівського пов.) літом 1867 р. По матурі 1867 р.

---

\*) В усних оповіданнях пок. Остап нераз згадував, що початком  
його хвороби був упадок народовецьких видавництв, та се був мабуть  
lapsus memoriae. Перший крах народовецьких видань був у р. 1865,  
а в Остапових оповідань знаємо, що його хвороба почала ся літом 1867 р.



хвороба погіршила ся навіть до тої міри, що Остап був змушений зробити цілорічну перерву в студіях.

Се несподівано трагічне закінчене невинної — здавалось би — студентської любови треба поясняти певно деякою пре-діспозицією його орґанізму до нервових хвороб. Але з другого боку треба мати на увазі тодішні часи й настрої, серед якого жив покійник. Та атмосфера ентузіазму й ліричного народо-любства, що окружала його в висшій гімназії, мусіла дуже сильно вплинути на його психіку. В його віршах і в прозі, в про-мовах і листах раз у раз говорить ся про сльози, про прочутя, про ексцентричні події та мрії; відкинувши половину на модну, шабльонову фразеологію (порівнане з иньшими тогочасними ли-стами молодих громадян могло би показати, на скільки власне така слізлива фразеологія була тоді модною), ми таки одержимо як факт значний запас нервового напруження й подразнення молодого хлопця. Додаймо, що зараз при вступленю в той ідейний світ, у 1865 р., швидко по заснованю громади, йому прийшлося пе-реболіти страшну, як йому тоді думало ся, катастрофу народ-нього діла — упадок народовецької публіцистики у Львові. Про те, як тяжко він терпів через се, він не раз оповідав мені; згадує про той момент і в житєписі Навроцького (Твори I, стор. IX); малює його живо в своїй статі „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“. „Ми — говорить він там про руську гімназійну молодіж половини 60-их років — що дня, що години виглядали, що станеть ся щось нового, нечуваного, щось дуже великого, і що тото „щось“ зробить кінець усій на-шій недолі народній, виведе нарід із вавилонської неволі і вілє в нього самосвідомість людську і народню, добробит мораль-ний і матеріяльний, — а нас, великих поборників святого діла нагородить найкращою заслугою, яку вольний нарід може дати своїм освободителям — чистою, непорочною славою громад-ською. А тимчасом понура дійсність, від котрої ми мов від злого духа втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших поетичних мрій. Упали „Вечер-ниці“, упала „Мета“ перша, упала „Мета“ друга, упала „Нива“, упала „Руська Читальня“, упав „Руський Театр“, упала „Ру-салка“... Понура дійсність тяжко відплатила ся руській моло-дежи... Вона не тільки знищила пляни молодих політиків, але й покалічила їх морально, відібрала їм віру й надію в себе і ві всьо чесне і праведне“. (Правда 1874, стор. 750—751).

З Остапової біографії Навроцького (Твори I, стор. IX), ми знаємо, що власне Навроцький був тоді серед станіславівської молодіжи тим, хто своєю енергією й витривалістю піддержав молодіж, не дав розпасти ся громаді. Він піддержав і Остапа. Зі зворушенням оповідав мені сей, як нераз, ходячи до пізної ночі по Лишовій вулиці оба вони дебатували про народні справи й потреби і як Навроцький усе пер на те, що треба з висот Танякевичівського ентузіазму зійти до низин реального життя та брати ся до практичної роботи.

Та ще в однім напрямі попхнув Навроцький думку й чує Терлецького. Тодішнє українофільство галицької молодіжи проявляло себе не лише широкою фразеологією, де раз у раз говорено про могили, степи, море, козаків, жупани, шаблі й інші такі гарні річи, яких молоді ентузіясти ніколи не видали, але також модою на козацькі костюми. Хлопці на впередим купували сукно (по провінціальних місточках його треба було спроваджувати зі Львова), мучили кравців, щоб ті видумували „козацькі“ жупани, „козацькі“ шаравари, „козацькі“ шапки та пояси, і з гордощами парадували в тих костюмах у школі й по місті, в церквах і на празниках. І Станіславівці, розумієть ся, не лишали ся по заді; не одному молодому патріотови коштували не мало неспаних ночей, сердечної гризоти а то й сліз кравецьке опізнєне або недоладна робота. Навроцький і тут своїм ясним, холодним розумом умів глядіти крізь сентиментальний туман. Він говорив Терлецькому:

— Все те панська забавка. Чого ви малпуге козаків, яких ніколи не видали, вигадуге костюми, яких козаки може й не носили? Коли любите народ, то зачинайте любов від того народа, який маєте перед собою. Хочете вдягати ся по народньому, то вдягайте ся в ті сардаки, кшптарі, опанчі та полотнянки, які носять наші селяни. Тоді й вони побачуть, що ви близькі до них. А тепер ви, чи в козацьких одягах, чи в сурдутах, для них однаково чужі, паничі тай годі.

Ті слова нераз передавав мені Терлецький, — видно, що вони зробили на нього сильне вражєне, і я не сумніваю ся, що під впливом таких і подібних слів його любов до селянської дівчини зробила ся над сподіванє глибокою та серіозною.

Другий факт із його гімназйальних часів, про який він часто згадував і оповідав, се його відвідини у Федьковича дітом 1867. Терлецький, хорий на епілептичні напади, проводив літо в Ферескулі над Черемошем, і відси через ріку та через конятинський верх ходив до Сторонця, де Федькович був тоді

„двірником“ (громадським начальником). Буковинський поет прийняв молодого гімназіяста досить чемно, але „по мужицьки“: він силував його пити горілку, а коли хорий хлопець не хотів, Федькович допик його якимсь добродушним докором в роді „А, ви панич!“ — і Терлецький розплакав ся. Федькович зараз похопив ся і був весь дальший час дуже делікатний з Остапом. Сей з подивом і радістю переглядав його рукописні твори; перекладене гексаметром „Слово о полку Ігоревім“ імпонувало йому дуже. Але видобути якийсь руський рукопис для друку, який думала видати своїм коштом станіславівська ученицька громада, Терлецький не міг; що найбільше Федькович готов був дати Станіславцям свої німецькі поезії. Остап обіцяв йому, що постараеть ся надрукувати їх і Федькович розстав ся з ним дуже ласкаво, написав йому віршик на памятку та обіцяв дати свою фотографію (див. Житє і Слово I, 117). Але неfortunні німецькі вірші були причиною швидкого розриву Федьковича зі Станіславівцями. Громада радо згодила ся дати наклад на руські поезії й справді видала своїм коштом два випуски коломийського видання, але німецьких друкувати не захотіла. Бідний Терлецький, бажаючи додержати слова, обернув ся до кількох німецьких книгарень з проханєм — узяти на себе наклад Федьковичевих німецьких поезій. Котта в Штутгарті відмовив, а Кампе з Гамбурга та Брокгауз із Липська відписали, що мусялиб уперед мати рукопис, заким би могли сказати, чи беруть на себе наклад, чи ні. Остап, що в зимі часто хорував, обернув ся до Федьковича з тим, щоб сей указав йому нумери тих німецьких часописей, де були похвальні згадки про його німецькі поезії (мб. про той пробний їх аркушик, що 1865 р. був виданий у Чернівцях пн. Gedichte) і брав ся разом з тими рецензіями вислати Ф-чів рукопис до Німеччини, надіючись таким способом довести діло до ладу. Федькович розсердив ся. „Такої ласки я найду і в Параски, — писав він Остапови. — Ви мені писали, що вже маєте гроші складені печатати мої німецькі поезії, а тимчасом ви пустили ся на жебри. Се би кождий дурень потрафив. Тепер я вам так кажу: у сей час маєте мені мій манускрипт вернути! А если хочете кого за дурня мати, то шукайте собі такого як ви сами, бо я уже за старий дурень. Більше не важте ся до мене писати, бо листи ваші не прийму.“

Так скінчили ся короткі зносини Остапа з Федьковичем.

## II.

Рік 1868 Остап задля своєї хвороби мусів павзувати в студіях. В р. 1869 він записався на університет у Львові і рівночасно вступив до однорічної військової служби. На його нервову хворобу лікарі дивилися скептично; щоб переконати, чи він не вдає хорого, його держали пару місяців у службі і він разом з компанією інших „добровольців“ пройшов усі початкові стадії вояцької муштри, починаючи від „кроків“, „гверітрів“ аж до стріляння ostrimi nabоями. Сю службу він відбував у Львові і в компанії був признаний цілковитою „офермою“, себто нездарою. З гумором оповідав покійник, як при вправах у стріляню, які відбувалися в великій кімнаті, він раз вистрілював із карабіна, вицілювши перед тим добре, а перед самим вистрілом мимоволі зажмуривши очі, і замість мети повішеної на стіні трапив лямпу завішену на стелі. Та не треба забувати, що в часі тої кількомісячної служби його раз у раз мучили епілептичні напади. Військові лікарі, що мали обсервувати його, робили з ним у таких випадках експерименти взяті з кодексу тзв. кінської медицини: припалювали йому шкіру в чутливих місцях запалками, стромляли шпильки глибоко в мясо або по за ніхті в пальцях і т. и. Переконавши, що нарешті, що він не вдає хорого, його випустили з війська.

Про свої університетські студії у Львові пок. Остап не багато згадував. Як звісно, він хотів присвятити себе студіям історії і слухав викладів проф. Цайсберга, який заохочував його до праці на полі староруської історії. Ніякого сліду тих львівських студій Остапових не маємо, та для характеристики його тодішнього стилю подаємо тут виривки з його реферату, читаного пізніше в Відні, певно 1873 або 1874 р. про „Первочини великоруського народа“, якого початок (4 піваркуші великого формату) заховався між його паперами.\*) Хоча хронологічно троха пізніший, сей реферат дає деяке поняття про те, якими питаннями із староруської історії цікавився Остап і як брався до їх оброблювання.

„В цілій нашій князівській історії нема може історичної хвилі, котраб для історії східної Європи і для нас самих була така важна, як той час, у котрий припадає початок великоруського народа. Великоруський нарід під впливом вигідних

\*) Сей уривок не має титулу й складаєся з двох розділів, також не титулованих; другий розділ мабуть не скінчений.

історичних стосунків виріє у-могучу політичну силу, котра розростаючи ся по східній Європі і наш нарід загорнула під себе, так що ми у нашій теперішній борбі за народню самостійність дуже часто мусимо боронити свою етнографічну відрубність від него. Річ отже ясна, що питанє про початок великоруського народа, про его стосунок до нашого народа обходити нас мусить безпосередно, бо зачіпає за найважнійшу суть нашого житя, за наше право до самостійного народнього істнованя. Тим то в послідних роках ми подибували ся з незвичайною зрешту справою, що питання отсе обговорювали люди політики, що у вступних статях політичних газет писали ся етнографічні розправи, а замість політичних питань теперішности обсуджували ся питання історичної археології. Се була аномальність, але аномальність зовсім природна, — і для нас принаймій сторона політична сего цікавого питання уже рішена. Політичні газети спокійно можуть вернути ся до своєї властивої задачі, і дальшу дискусію сего питання лишити можуть археологам і історикам.

„Окрім льокальної, або так сказати домашньої сторони питання се має ще другу сторону, котра під зглядом культурним далеко більше має інтересу. Перед нашими очима розвиваєть ся цілий процес формації нової етнографічної групи; найнеоднаковіщі елементи складають ся поводи у відрубний народний характер із новими політичними ідеалами, новим соціальним світлоглядом. Прослідити о скільки можна цілий той процес, дивити ся, як із хаосу неоднакових і противних сил вироблюєть ся поводи новий орґанізм, як із розкладаючого ся і завмираючого давного житя родить ся нове, як усе жите історичне народів входить в рамки всесвітнього житя і розвою, — то найкраще завданє історії й її єдино розумна ціль.

„Історична критика кількох послідних років дала нам можливість в загальних чертах прослідити процес розвою великоруського народа і хоть по части розложити його на складові часті. Правда, що й тепер іще ті черти дуже загальні а часто навіть дуже неясні, але коли звернемо увагу на те, що тільки зовсім недавно історична критика взяла ся до розв'язаня сего питання, то результати, котрі вийшли вже тепер із такої недовгої праці, покажуть ся нам хоть по части достаточними. Коли Костомарів 1861 року писав свою розправу „Двѣ русскія народности“, то він іще зовсім справедливо міг сказати, що питанє про початок великоруської народности незнав чи буде

могло бути коли небудь залагоджене. Тепер уже і на се питане наука почала кидати ясніше світло.“

Отсі вступні міркування добре характеризують усю дальшу письменську діяльність Остапа Терлецького та її основний характер. Характерне тут поперед усього те, що Остап любив закреслювати собі кольосальні пляни, яких виконане переходило його сили та й вимагало величезних засобів наукового матеріялу. Характерне також у нього намагане звязати всяку, хоч би й як далеку справу з інтересами біжучої хвилі, дати їй, так сказати, публіцистичне вістре. В отьому випадку сей звязок зроблений не зовсім щасливо, і автор бажаючи обняти річ як найзагальнійше забув звернути увагу на те, що з питанем про початок Великорусів злучені були в його часах дві голосні етнографічно-політичні доктрини: московське славянофільство і польська теорія Духінського; навязуючи до обох сих доктрин і виказуючи, що в них було вірного, а що ні, автор був би справді відповів на одно з запитань біжучої хвилі, був би бодай для теорії Духінського міг зробити те, що кільканацять літ пізнійше зробив Бодуен де Куртене, виказавши спокійно і вповні основно її ненауковість і політичну шкідливість.

Стоячи на тім, що Великоруси — мішанина Славян і Фінів, Терлецький силкуєть ся змалювати образ культури і життя давніх Фінів, особливо племені Мері, користуючи ся при тім, свіжими в ту пору російськими працями Корсакова „Меря и ростовское княженіе“ 1872 р. та Уварова „Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ“ 1873 р., яких зрештою не цитує. Переходячи писані жерела почавши від Йорнанда та Адама Бременського він вибирає з них усе те, що говорить ся про Фінів. Що правда, жерел він виразно не цитує, отже, видно, бере звістки їх із другої руки; так само про яку будь критику тих жерел, про провірюване звісток одного жерела звістками иньших нема мови. Археологічні досліди він поминає; з того поля йому звісна лише неназвана праця Уварова, та її результати по його думці такі непевні, що їх можна зовсім поминути. Далеко важнійші для нього свідощтва літописи, житій святих, етнографії та язика. Він цитує викирки з житій Ісаїї Ростовського, Аврамія Ростовського й Ірінарха Ростовського про релігію Мері, а спеціально про її почесь для „Каменя Велесового“. „Каменопоклоньство — завважує він — перейшло від Мері на теперішніх Великорусів, а окрім того перейшла у великоруський нарід і та характеристична черта, котра так яскраво

ріжнить Великоруса від Українця і на котру звертав увагу Костомарів, а недавними часами Мельников: се перевага внїшности, обрядовости, поверховности над вірою, формальности релігійної над внутрішнім релігійним переконанем. Отсе велике число релігійних сект, котре появило ся в Великоросії, впливає іменно із того, що вся релігійність внїшна, у котрій річ уступає перед формою". Лишаючи на боці неясну стилізацію антитези „внїшна релігійність" і „релігійне переконанє", годить ся завважити, що характеристика Великоруса в такій формі не зовсім вірна, а розріст розколу від самого XVII в. треба вважати чимось далеко більшим і глибоким, ніж боротьбою за „двуперстное сложеніє" та „трегубое алилуя". Ті формальности, то були лише боеві стайги, під якими люди доходили до повної неґації сучасного їм церковного та державного устрою як виплоду антихриста. Не забуваймо, що й серед українсько-руського народу в давнину й доси бували борби за справи, які ми тепер мусїлиб уважати формалістичними та далекими від сути дійсної релігійности, прим. довговікова боротьба за календарь, у якім наші старі апольоґети з комічним патосом бачили „ключ царства небесного"; свари за те, чи годить ся чи ні малювати на іконах Бога Отця, свари, що майже дали були початок секті, яку сучасні вже й прозвали були „рогатинцями".

„Коли обернемо ся до тих фїнських племен — пише далі Терлецький — котрі найближші до загибшої Мері, і станемо шукати таких приміт, котрі-б помогли нам розширити неясний образ, який ми собі добули із двох перших жерел, із історичних актів і звичаїв великоруських тих губерній, в котрих давнїще мешкала Меря, то перший нарід, котрий нам годен дати найліпшу поміч в сїй справі, єсть Мордва. Як догадують ся учені, нарід Мордовський становив колись одну етноґрафічну цілість з Черемісами і згинувшими народцями Мерею і Муромою. Мордва значить по нашому: люди на воді, а Муром: люди на землі; значить, Мордва була тою частиною одного і того самого народу, котра мешкала над водами, а Муром: тою частиною того самого народу, котра жила дальше від рік. Про Муромців XI в. біоґраф муромського князя Константина оповідає, що вони „очныя ради немощи въ кладезяхъ умышляюще и сребрениця на ня повергающе... дуплинамъ деревянымъ вѣтви убрусцемъ обвѣшивающе и симъ поклоняюще ся... кони заклающе и по-жертвухъ ременныя плетенія и древолазная съ ними въ землю погребаяще, и битвы и кроеніе и лицъ

настрѣканія и дранія творяще.“ Мещеряки ще й до нині тримають ся при похоронах того самого звичаю, а Мещеряки, то тільки перемінене ім'я того самого племені Мордва, а Іловайський каже по просту, що Мещеря, то тільки перекручене слова Меря“. Від Фінів, спеціально від Мері, Мордві та Черемісів переняли Великоруси й дуалізм, що лежить в основі народніх вірувань, і святковане Коляди та Авсєня або Таусєня. „Загальний тип обох сих народів — резонує Терлецький — буде такий: степень культури дуже низький (про сю матеріальну культуру перед тим не було майже зовсім мови), подекуди ще не вийшов із примітивного биту звіроловства і пильництва; їх релігія така сама примітивна, без поетичної окраси, обмежується сухим практицизмом (!) і відзначає ся перевагою зовнішньої форми над внутрішньов річов. Вона ще не зовсім вибила ся із фетишизму, виробила виправді духовників, але не дійшла до ідолів і церковий. Майже всі отсі черти, винявши низький степень розвою релігії і матеріальної культури, ми находимо у теперішнього великоруського народу, і легко можемо догадати ся, що ці характеристичні черти він переймив від племені фінського. Правда, нарід славянський, котрий у землі Мерського народу розсїв ся був кольоніями, вищий був від туземців під зглядом матеріальної і моральної культури, і для того більше він передав фінському племені свого славянського типу, ніж узав від него неславянського. Але ті черти, котрі єго так яскраво ділять від українського і кожного инчого славянського народу, він від нікого не міг переймати, як тільки від того народу, на котрого землі осїв ся, а тим народом був нарід Меря.“

На сьому кінчу виписки з сеї недокінченої праці Терлецького. Вони інтересні не задля своєї наукової стійности, бо майже всі тези Терлецького, слабо зрештою мотивовані, обалені новішими науковими дослідями. Виписки важні для характеристики його наукової методи. Ся метода не стілько історична, як радше публіцистична або властиво адвокатська. Автор любить виставити на перед тезу, а потім доказувати її відповідно підібраними фактами та сіллюгізмами; для історика навпаки важні не тези, а факти й їх значінє. Свої факти й аргументи бере Терлецький із жерел та підручників in crudo, не вдаючи ся в їх критику, в аналіз їх значіння, автентичности та віригідности; історик власне на ті боки справи звертає головну увагу. Інтересно, що саме такий склад думок виявивсь у Тер-



лецького багато літ перед тим, заким доля примусила його перейти на права, де дедукційний метод та зручна інтерпретація тез грають таку визначну роль.

### III.

В часі університетських студій у Львові познайомився Терлецький з молодим дітичем Володиславом Федоровичем, власителем Вікна, що власне тоді під впливом покійних тепер о. Василя Ільницького, Т. Білоуса, о. Ст. Качали і інших руських патріотів, знайомих його батька, заманіфестував себе Русиним, звернувши на себе увагу широких кругів значнішим грошовим дарунком для „Просвіти“ і ставши в поч. 1872 р. головою того товариства, опинився по смерті Лаврівського на чолі руського народнього руху і готов був, здавалося, вивести той рух на ширшу арену, та як його провідник відіграти визначну політичну роль. Пок. Терлецький швидко зробився не лише секретарем, але дійсним приятелем В. Федоровича. Він упорядкував гарну домашню бібліотеку й інтересний фамілійний архів у Вікні, прилагодив до друку вибір афоризмів пок. Івана Федоровича, списав з оповідання пані Кароліни Федоровичевої, матери Володислава, її спомини про її мужа і взяв собі за лагодити до друку великий філософічний твір Івана Федоровича, що по його смерті полишився невикінчений у множестві копій та перерібок. У Федоровичевім дворі в Вікні пробували літом талановитий маляр і письменник Корнило Устиянович, пок. Вол. Ганкевич та інші Русини; велися широкі розмови про всякі справи; наші молоді ентузіясти могли тут чути не одно інтересне від господаря, що пробувши довгий час у Англії знав добре тамошні відносини і власне викінчував книжку про народне шкільництво в Англії. І хоча з надій, розбуджених виступом Федоровича в руським народовецьким таборі, не справдилось нічого, в значній мірі задля політичної й соціальної недозрілості наших народовців, то про те приятель між Федоровичем і Терлецьким не порвалась, і Федорович став Терлецькому в пригоді в ту тяжку добу, коли від нього відвернулися його давніші сопартіїники.

Федорович, колишній вихованець аристократичного військового закладу Teresianum, маючи численні звязи й знайомости в високих сферах у Відні, причинився разом з п. Білоусом до п. Білоусом

беріом до того, що Терлецькому по скінченню університету у Львові надано місце урядника при ц. к. університетській бібліотеці у Відні. Посада була скромна, та все таки запевнювала молодому студентови удержане і давала йому можливість по при обовязкових занятях засісти до наукової праці, до якої ради і вказівки давав йому проф. Цайсберґ, власне також перенесений до Відня. Не знаю, чи Цайсберґ дав йому, чи сам Терлецький, не бажаючи губитись у старовині, вибрав собі тему: реформи Йосифа II і їх вплив на соціальні й національні відносини в Галичині, — досить, що в Відні Остап починає збирати матеріал для своєї праці. Та його натура була експанзивна, любила широкі горизонти та узагальнення; не диво, що праця про реформи Йосифа в його уяві розростала ся чим раз ширше, її межі губили ся десь в неозначених просторах. Збірка виписок, що мали служити матеріалом для неї, росла й росла, а тим часом нові обставини, серед яких він опинивсь у Відні, втягали його в свій вир і відтягали від кабінетної історичної праці.

В Відні існувало ще від 1868 р. академічне товариство з народовецькою маркою „Січ“. Не вважаючи на своє історичне ім'я та на осередок великої столиці, в якій животіло те товариство, було воно зразу такою самою рутенською організацією, як і ті, що були у Львові; та сама тіснозорість, боязливість та гіпокризія, той сам страх перед свобідною думкою, дбане про кар'єру та шумна фразеологія як здавкова монета. Остап, що прибув до Відня в осени 1872 р. через рік був вибраний до виділу сього товариства, швидко збридив собі жите в ньому. Вже в лютім 1873 р. писав він до М. Бучинського: „Про Січ не пишу; я виступив із виділу і з Січи. Нема в ній що робити, а до співу і до танців я не вродив ся. Дуже я тепер розірітований; бою ся, щобим не впав у свою слабість.“ Але повітря великої столиці небезпечне для таких організацій: у їх затхлі кутки любить залітати свіжіше повітря. Так було й тут. Зваблені грімкою історичною назвою, до „Січи“ почали заходити проїзжі Українці, приносячи з собою російську начитаність та пристрасть до дебат; і в лоні самої Січи почали впробювали ся люди, що не їли даром університетського хліба, віддавали ся науці серіозно, не для посади та кар'єри, такі люди, як Ів. Пузюй, Ів. Горбачевський і иньші. Вони творили зразу тиху опозицію против шумного, кнайпового життя „Січи“ і против галицької рутенищини, хоч і в народнім одязі. До них

пристав і О. Терлецький; він мав те, чого не мали ті вчені спеціалісти — вмільсть приєднувати, запалювати людей. У Січи розпочала ся боротьба, витворили ся справдішні партії, старша консервативна і молодша, поступова.

Головну битву зведено в маю 1873 р. Почалось з дуже характерного приводу. Поступовці домагали ся заснованя в „Січи“ читальні і переміни „Січи“ з товариства забавного на наукове, консерватисти противились сьому. Горячі суперечки тяглись пару вечерів; забирали голос майже всі члени, хто про, хто contra; в кінці промовив Терлецький. Його промова була мабуть приготована наперед, бо між моїми паперами знаходиться її текст, правда, не цілий\*), та все таки досить просторий. Я подам тут із нього деякі уступи. „Мої панове — говорив О. Терлецький. — Як би який чужий чоловік, не розуміючи нашої бесіди, бачив, що ми отсе другий вечір провадимо таку оживлену дискусію над якимсь питанням, то він певно подумав би собі, що се мусить бути дуже важна справа, коли для її полагодження майже всі члени забирають голос. І як би він запитав котрого з нас, чи се справді важна справа, про яку ми говоримо, то мені видить ся, що кождий із нас сказав би йому, що се справа дуже важна, котра чи буде саяк чи так рішена, матиме дуже великий вплив на дальший розвій усього товариства, бо на-рік кермувати будуть товариством ті люди, котрих погляди в сій дискусії виборють собі більшість.

„Може би той чоловік троха здивувався, як би ми йому на питання, що се за справа, сказали, що йде тут о засноване читальні в товаристві, котрого члени, то найкращий цвіт народної інтелігенції. І я не знаю, як кому, а мені було би троха стидно, як би я мусів виявлювати йому, чому справа читальні для нас така важна і чому найкращий цвіт нашої інтелігенції ще до нині не додумав ся гаразд до того, що йому читальні потреба. Мені тим більше було би стидно, бо він може не схотів би повірити, що в теперішніх часах можна стільки часу тратити на розв'язане такого поединчого питання, як заложене читальні. „Як то — сказав би він може — в теперішній хвилі, коли на всіх кінцях освіченого світа молодіж і всі мислячі люди рвуть ся до рішення найважніших питань життя людського і стоять на самім переді життя народного, мож надібати таку

---

\*) Се аркуш паперу досить великого формату, записаний із усіх бох сторін, брудіон.

молодіж, котра про єї питання нічого не чула і не знає, котра в своїм духовім житю ще не вийшла навіть по за першу картку політичного букваря ?“

„Єть молодіж на сьвітї, котра в простім народї мусить бачити єдину надїю самостійного політичного істнованя, і не знає не то вже, що з тим народом робити, якою дорогою провадити його до освободженя, але не знає навіть, що зробити з собою, де подїти ся серед бурливого моря історичних перемін.

„Певно, воно може троха стидно, для декого се може навіть велике упокоренє, але нїде правди діти, так воно виходить із сеї, під зглядом культурним дуже характеристичної дебатї. Я дуже пильно слухав кожного слова, що виходило з уст опозиції, аби таки довідати ся, що вона може сказати проти такої гадки, як завязане читальні і сполучене наукового елементу з забавним у „Січи“. Повторяю, я дуже пильно й уважно слухав, і вірте менї, се не моя вина, коли не довідав ся від неї нічого. „Ви зломите до решти і так уже підупалого духа нашої молодіжи, знеохотите її до праці, зробите з неї людей до ґрунту зопсованих, коли станете її кормити газетами та неморальними книжками, вирвете з її серця дотеперішні засади і намісь них схочете вложити ідоли теперішнього сьвіта; вам зрештою ціла ваша робота не вдасть ся, і я іменем патріотизму протестую против неї“ — говорив тут один товариш.

„І певно, на що нашої молодіжи газет та книжок? Усьо, чого вона потребує для домашнього обходу, вона вже принесла з дому. Виплекана на твердих основах галицько-руської моральности вона не потребує ані європейського образования, ані зрозуміння питань теперішньої історії. Що їй до того, що там якийсь Дарвін та Гекель зреформували всі галузи природничих наук, що якийсь Секкі допорнав ся до критичної аналізи сонця, що якийсь Штраве знищив до крихти всі забобони побожних церковних моралїстів, що цілі армії соціалїстів пруть ся на всіх кінцях Європи до радикальної переміни всіх відносин людського житя і що все те не нинї, то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини? [Аджеж ті справи ще й не зовсім рішені, а сегож від руської молодіжи годї вимагати — так каже наша опозиція — щоб вона свої сили тратила на дослідженє таких маловажних річий, щоб вона, загалом сказавши, при помочи науки сама самостійно добувала ся до жерела знаня й правди. Се може неморально, може не-

здорово, я на кожний спосіб потребує багато роботи. А руська молодіж живе на сьвітї не для роботи, а для відпочинку.

„Мабуть і сама опозиція почувала, що говорить нісенітницї, і для того всі діри свого резонанса закрила плащиком патріотизму. Сеж у нас і здавна так: де льоїки не стає, там патріотизмом діри затикають. Та були серед тої опозиції й серйозніші голоси. Правда, й їх аргументація не переконує, але наводить на поважнішу думку. Щож вони закидають нашому проєктові? Вони боять ся, що гроші може викинемо дармо, не осягнувши своєї цілі, а ще більше боять ся того, що наша невдача і нас самих і ціле товариство знеохотить до інших праць, важніших як завязане читальні. Часом одно словечко, що бесідник може несвідомо скаже поміж иньшими словами, далеко яскравіше представить усю ситуацію, як найдовші тіради видеєлямовані з шумним і надутим патосом. Чоловік забуде пусті фрази, а те мале, характеристичне слівце дуже довгий час запам'ятає. Таким характеристичним слівцем видаєть ся мені в устах нашої опозиції отсе „ми боїмось“. Коли добре розважити, то се слово містить у собі докладний біланс усього майже дотеперішнього нашого громадського життя і в Галичині і в Відні.“ І далі йде недокінчене оповідане про гімназіяльні громади та настрої молодіжи в половині 60-их років, оповідане майже дословно перенесене потім у статтю „Галицько-руський народ і галицько-руські народовці“, яка таким робом являєть ся відгомном дискусій і промов виголошуваних Терлецьким на різних зборах членів „Січи“.

Боротьба в „Січи“ скінчила ся перемогою поступовців. В осени 1873 р. головою вибрано Скобельського, а рік пізніше Терлецького. У мене під руками є промова, якою Терлецький дякував за свій вибір, складав признанє праці свого попередника і викреслював шлях, яким думає йти далі. „Я буду дуже щасливий, — говорив він між иншим — коли ви від нині за рік так симпатично і приязно розстанете ся зі мною, як нині розстаєте ся з п. Скобельським, і коли я з таким великим задоволенням буду міг дивити ся на своє урядованє, з яким він має право дивити ся на своє. Під його проводом зробили ся всі ті переміни, котрі ми справедливо називаємо початком нового життя в „Січи“; він найліпше й найщиріше боронив їх, а коли неоднаковости поглядів змогли в кінці сполучити ся для одної громадської цілі, то за се маємо подякувати тільки його глибокому тактові і його безкорисному патріотизмові. Головна робота

зроблена вже, і річ сьогорічного виділу буде більше в тім, аби добро придбане дотеперішнім головою й виділом ужити добре на хосен товариства й його членів. Ся робота буде тим тяжша, що від одного головного діла треба буде перейти до кількох спеціальних, що вимагають більше витревалости, як ентузіязму, більше тпхої, дрібної роботи, як великих подвигів.“

Яка се мала бути робота, з промови не бачимо, та в ній знаходимо інтересну характеристику тогочасної ситуації Русинів у Відні й Галичині. „Власне в тій хвили, коли пичі галицькі товариства тутешні майже зовсім упадають, наша „Січ“ підіймаєть ся до нового житя. Давній ентузіязтичний сентименталізм, яким жила руська молодіж у 60-их роках, лишив по собі одно прикре розчарованє. „Те поетичне жите недавної нашої молодіжи, то був великий політичний блуд; ми самі на собі мусіли зазнати тих гірких результатів, які з нього вийшли. І коли нині посеред загального громадського розчарованя в Галичині підіймаємо ся до нової праці, то підіймаємо ся до неї з тим переконанєм, що ще кілька літ такого житя, яке нині ведеть ся в Галичині, і наш нарід без вісти пропаде між наостреними на нашу згубу ворогами. Нова дорога, до якої перший приклад подає тепер наше товариство, може не буде мати стілько поетичних споминок, але вона певно дасть нам можливість добути собі і своєму народови хоть троха тої культурної благодати, без якої нема ані волі, ані щастя, без якої будуть мусіли марно пропасти всі інтелектуальні здібности нашого народа, без якої наше жите буде пусте й мертве як гріб.“ Автор промови не зрікає ся патріотизму, він накликає лише від дотеперішнього патріотизму, що кермував ся „сліпими чуттями“, до патріотизму основаного „на твердих підвалинах реальної науки, ясного розуміння інтересів народніх, патріотизму розуму, що не шукає невдач, але й не вгинаєть ся перед ними.“

„Европейська цивілізація“, се та тиха пристань, до якої бесідник рад би завести корабель нашого народа. Наука й цивілізація „заспокоїть усі потреби людського чутя й розуму“; до неї „мов у море сплинуть усі ріки народів і індивідуальностей, і всі зложать ся в один образ всесвітнього культурного житя, в яким кождий нарід знайде своє місце і своє значінє.“ Ідеал, як бачимо, досить туманний, бож так воно було від початку віку, що всі народи й одиниці на землі творили в кождій хвилі один образ культурного житя — в тім лише питанє, який. Та загалом у тих промовах, у тих широких узагальне-

нях ми бачимо сліди розмов Остапових з Росіянами; спеціально як стара знайома витає мене фраза про будуще зілляня всіх національностей і індивідуальностей у якусь загальну гармонію, в якій годі буде розпізнати окремі кружки. Такі думки були тоді дуже популярні між Росіянами, навіть між винародовленими Українцями, які своє забуте про рідний народ та його інтереси силкувались ефективно прикривати плащем всесвітнього лібералізму та ще й тим аргументом, що розвій культури й так не тепер то в четвер затре всі національні ріжницї, зілле всі національні індивідуальности до купи в одну сімю, а в таких разі працювати для розвою одної якоїсь національности, се регрес, назадицтво. І вони, поступовці, в імя поступу покинувши Україну, говорили й писали по російськи, працювали над розвоєм російського, навіть спеціально великоруського народа.

Певна річ, горяча любов до рідного народа і близькість до нього захоронила Терлецького від затоплення в інтернаціоналізмі; та з другого боку й його розумінє європеїзму не було зовсім ясне. Була певна дісгармонія між тим, чого бажалось його горячому серцю, а тим, що дає і може дати європейська наука, бодай та, яку мав на думці Остап. Серцю бажало ся, щоб галицько-руські проводирі позбули ся пустого резонерства, щоб народня партія станула на реальний ґрунт і розпочала практичну діяльність серед народа, оснувала свою політику на соціально економічній основі. Але наукові праці, які він тоді читав і які радив читати своїм товаришам, подавали теорії або зовсім загальні (з поля природознавства), або вироблені на ґрунті великих сконсолідованих націй з високо розвиненим промислом, сильною диференціяцією соціальних верстов та високим ступнем горожанської свободи (тодішній Марксієвський соціалїзм). Що практичного могли дати ті теорії галицькому Русинowi для роботи на рідному ґрунті? Що найбільше підставу для острої та не зовсім справедливої критики галицьких партій та галицької інтелігенції. Зразок такої критики бачимо в Остаповій статі „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“, друкованій 1874 р. в „Правді“. Се властиво й не критика, а пристрасний окрик болю та розчарованя, горяче оскарженє галицького народовства не за його дійсні хибн та помилки, а за ті іллюзії, які давнїйше що до нього робив собі сам автор, за ті розчарованя, які прийшли з літами. Автор бачить „і в політичнім і в літературнім нашім житю крайній розстрій, крайню вneoхоту“, бачить „упадок народньої партії, великий індіфе-

рентизм серед молодіжи відірваної від європейського умислого життя<sup>\*)</sup> — осуд як на 1874 рік не зовсім справедливий, бо в Галичині власне тоді минула вже була доба давнього україно-фільського ентузіазму, і на різних пунктах починало ся нове духове житє в напрямі до європеїзації. А обік сеї критики щож позитивного вказує в своїй статі Терлецький? Нічогоїсїнько крім бажання „живих ідей, живих поглядів на сьвіт“ (ор. сіт. 49), крім зазначеня потреби працювати над „реальними питаннями“, над соціяльним та економічним положенем народа, хоча про се саме і так само загально говорили народовці ще від початку 60-их років. Специфікації, що їй як треба робити, не бачимо їй у Терлецького; не бачимо в нього також перегляду готових сил, що моглиб узяти ся до реальної роботи, ані навіть ясної сьвідомости того, на скільки малочисленна та вбога інтелігенція може сама причинити ся до залагодження соціяльного питання та піднесеня економічного побуту народа. В постулаті до галицько-руської інтелігенції: дати народові „разом із залагодженням соціяльним питанням вироблену богату літературу“, або навіть просто „виробити йому справедливе соціяльне положене“ (ор. сіт. 54) ми мусїмо бачити ту саму наївність, з якою тодішні російські революціонери йшли в народ задля проповіді соціялістичної евангелії, надїячи ся, що почувши ту проповідь народ відразу встане і зірве мов доспіле яблуко з дерева готовий, ідеальний соціяльний устрій.

Не думаємо винуватити нашого пок. приятеля за такий погляд; усі ми свого часу подїляли його; подїляли його в деяких моментах такі велетні, як Маркс і Енгельс, пророкуючи, що через 10—15 літ настане велика соціяльна революція і робітники захоплять керму правління в свої руки. Се були останні пережитки романтизму на сусїльно-полїтичнім полі; як у літературі, так і тут вони мусїли і в нас полишити свої слїди, хоча у нас ті слїди були дуже невеликі і крім кількох звихненнях екзистенцій, в тім числі й Остапової, не полишили по собі в нашій національній житю ніяких шкідливих наслідків.

---

\*) Див. окремий передрук сеї статї в „Лїтературно-науковій бібліотечі“ Видавничої Спїлки Ч. 37. О. Терлецький, Москвофіли і народовці в 70-их роках, у Львові 1902, стор. 50.



## IV.

Вже з того, що сказано доси, можна побачити, що течія нової ідейности торкнулись Остапа Терлецького може не так безпосередно в європейській формі, як радше в її російській перерібці. В споминах дра Яр. Окуневського (Літ. Наук. Вістник 1902, кн. 12, стор. 167—175) передано інтересне оповіданє Остапове про його перші зносини з Росіянами, що їздили до герцеговинського повстаня. Відси ми довідуємо ся про інтересний факт, що тих Росиян вела до повстаня не охота помагати нещасному, поневоленому народови в відвисканю національної самостійности, а наскрізь романтична фантазія — оснувати в Герцеговині, освободженій від Турків, соціалістичну республіку.

Але в числі Росиян, із якими в Відні познайомив ся Терлецький, був чоловік, що мав відіграти значну роль в його дальшій житю — М. Драгоманов. Заклятий ворог усякого романтизму й сентименталізму, чоловік, у якого широка інтелігенція безмірно переважала чуте, він зіткнув ся з Терлецьким власне тоді, коли й у сього остатнього по періоді народовецького ентузіазму наступив період критичної аналізи та зневіри, період шуканя „живої ідеї та реальної праці“. Се був той „суголосний ґрунт“, на якому здибались оба ті люди; не диво, що вони зблизили ся відразу. Драгоманову Остап при першій стрічі літом 1873 р. „несказано подобавсь“, бо „то був цілком Європейець по своїй науці й ідеям“. (М. Драгоманов, Австро-руські спомини, стор. 105). В р. 1874 Остап ближше познайомив ся з ширшою громадою Українців, бувши на археологічнім з'їзді в Києві. Вернувши з того з'їзду він помістив у „Правді“ згадану вже статю „Гал. руський народ і гал. руські народовці“, що по первісному пляну мала бути вступом до ширшого справозданя з київської екскурії автора, але розрослась так широко, що в друку автор назвав її „замість справозданя з київської археологічної подорожі“ (Правда 1874, стор. 708—717 і 717 і 747—763). Тай то автор не скінчив її, надрукувавши саму лише критичну, негативну частину; ані задатків нового звороту, ані конкретної програми він не пробував сформулувати; можливо зрештою, що й сама редакція „Правди“ дала йому до пізнання, що дальшої части не могла-б

друкувати, так як не видруковано кінцевого уступу статі зверненого против релігійної традиції.\*)

В Києві Терлецький при помочи Драгоманова зібрав багато цінних книжок для бібліотеки „Січи“; якісь три правобережні Українці додали дещо грошей на закупно колекції німецьких та иньших західно-європейських наукових книжок (М. Драгоманов, Австро-руські спомини, 300); та тут найбільше жертвував сам Остап. Маючи в Відні забезпечене скромне удержане, він усі свої зайві гроші, ба ні, він далеко більше грошей ніж мав зайвих повертав на закупно книжок для Січи. Як чоловік з урядовою посадою він мав значний кредит у книгарнях і користав із нього купуючи багато книжок, звичайно історичного та природничого, по часті беллетристичного змісту. Не диво, що коли пізнійше на нього впала звісна катастрофа сполучена з утратою посади й пенсії, за ним лишило ся звиш 700 гульд. книгарського довгу, що в часі бідованя робив йому не мало гризоти і який він сплачував по троха, серед найтяжших обставин більше як 6 літ.

Щож до самої Січової бібліотеки, якої збагачене спеціально україно-російськими виданнями покладав собі такою великою заслугою М. Драгоманов (Австро-р. спомини 296—300), то я мав нагоду оглядати її 1893 р. і тодіж висловив свій погляд на неї в „Народі“ 1893 р. „Бібліотека Січи — писав я тоді (стор. 135—136), в теперішню пору зовсім не велика: вона містить ся в шістьох невеличких шафках, далеко не щільно заставлених книжками. Та се ще не значило би нічого. Далеко гірше те, що вона зовсім не добірна. В її складі відбив ся ненормальний розвиток товариства: широкі розмахи в ріжні боки без видержки хоч би в однім. В часі заінтересованя дарвінізмом закуплено декілька праць природничих, виписано гарний дарвіністичний журнал „Kosmos“, та по 2—3 роках уподобане скінчило ся, виписуване журналу перервано на половині року, одержаних випусків абсолютно ніхто не читав, усі н-ри звязано мотузочкою і як купу непотрібного паперу зложено на дно шафи. В иньшим часі хтось із товаришів вичитав, що виходить цінне видане „Allgemeine deutsche Biographie“. Давайте виписати його! І виписали, одержали кільканацять ви-

---

\*) Сей кінцевий уступ, знайдений мною в автографі Терлецького і опублікований у переддруку його статі в Літ. Наук. Бібліотеці (стор. 61—64) був д. 3 грудня 1902 р. скопфісований львівською прокуратурою.

пусків і перервали мабуть на букві Д. Бо й по що було далі виписувати, коли видане є в кожній публичній бібліотеці між підручними, коштує багато, а в додатку в самій Січі абсолютно ніхто ним не інтересував ся, так що одержані випуски, так само як і „Kosmos“, навіть не оглянувши, з книгарськими рахунками під обложками, звязано мотузочкою і як другу оздобу бібліотеки положено на дно шафи і з часом похоронено під купю всяких так само непотрібних паперів.

„В загалі в усім складі бібліотеки, де добору книжок доконували самі Січовики, видно крайній нелад, брак провідної думки, ділстантське хапанє в різні боки, иньді купованє книжок більше для моди, ніж з потреби, брак комплетів, що свідчить про брак постійного інтересу для даного видавництва. Більше систематичности видно в доборі книжок присланих із Росії: тут справді пізнати, що добирали книжки тямущі люди. Ряд видань по історії, кілька збірок етнографічних матеріалів українських, великоруських і білоруських, дещо книг із обсягу статистики, російського громадського життя (община і т. и.), ряд цінних журналів поступового напрямку, збірка ліпших російських белетристів. Як бачите, добір такий, що може з найліпшого боку рекомендувати російську культурну роботу.

„І справді треба сказати, що се власне й була найцінніша часть Січової бібліотеки і що власне та часть мала значний вплив на розвій літературного смаку в самій Галичині. Особливо російську белетристику читали пильно Січовики, а ще пильніше їх свояки й своячки в Галичині; роз'їздячи ся до краю на вакації вони возили з Відня твори рос. белетристів із собою до Галичини, де вони йшли з рук до рук, і дуже часто не вертали вже до першої руки. От тому то власне ся часть Січової бібліотеки тепер є тільки масою ффрагментів і шматочків здекомплетованих видань. Новіших видань нема, з давніших полишали ся хіба розрізнені томи. Про етнографічні, статистичні та иньші того рода праці й матеріали прислані з Росії нема що й говорити: ними в Січі ніхто не цікавив ся; як їх прислано з Росії, так вони не порозрізувані, не рушані стоять і доси “

Розумієть ся, той стан Січової бібліотеки, який я застав у 1893 р., отже рівно 20 літ по її заснованю, зовсім не може бути докором Терлецькому. Він добре розумів, що бібліотека, навіть найкраща, річ мертва, коли її держать у руках люди байдужні до науки, і що серед Січовиків треба оживити інте-

рес до книжки, до наукових питань, а тоді й бібліотека буде справді корисним знарядом розвою. Щоб оживити інтерес до науки Остап читав реферати з деяких книжок або засаджував товаришів до читання та реферованя, або навіть перекладав та відчитував по руськи поодинокі німецькі праці. Ми маємо в рукописі його переклад вступних розділів книги Еміля де Лавеле „De la propriété et de ses formes primitives“ (Paris 1874), далі реферати з праць L. Carran, L'origine des croyances relatives á la vie future (Revue des deux mondes 1875, decembre); John Lubbock, Die vorgeschichtliche Zeit, Jena 1874, йогож Die Entstehung der Civilisation und der Urzustand des Menschengeschlechtes, Геккеля „Die heutige Entwicklungstheorie“; маємо Останові уваги до реферату д. Зарицького пн. „Борба о істнованє в товаристві людськїм“, зробленого на основі книжки А. Лянге „Die Arbeiterfrage“; маємо врешті його реферат із відчиту Герелі „Ueber die Schranken der naturwissenschaftlichen Erkenntniss“.

Обік сих рефератів по спеціальним науковим питанням маємо початок статі без титулу, але з написом „Повитягав із Кієвлянина 1873 ч. 91, 96, Впередь і і устних росказів“, де повторено деякі уступи із статі про москвофілів і народовців („Кілько ми пишемо і говоримо про просвіту нашого народа!“ і т. п.) і далі говорять ся про укр. штундистів. Штунда була тоді новим явищем і їй присвячено було в Січї два відчити (хто був другий прелесент крім О. Терлецького — не знаємо). З уриваних записок Терлецького довідуємо ся, що сї відчити дуже не подобали ся консервативній частї Січовиків. Піднялась буча против цілого виділу. „У нас усі в принципі найбільші радикали — писав не без іронії Остап, — а тільки як хто осмілиться ся дещо принципу впроваджувати в практику, вони показують свій предовжений галицький Zopf і закладають своє veto. Авторони першого відчиту про штундистів пан Бабій закинув, що він ширить між простим народом неморальні засади, і против самих штундистів завзивав московське правительство до як найостріших мір. Авторони другого відчиту про штундистів п. Б. теж закинув неморальність. В чім лежить його неморальність — ніхто не знає. Оба відчити говорили про соціяльне положенє нашого народа, виказували несправедливість його соціяльного становища, тішили ся, що нарешті сам нарід узяв ся скидати з себе шори, в які його вбрали панство й церков, і взивали слухачів, аби вони всю свою увагу звертали на соціяльну та економічну долю руського народа. Тут

отже мусить лежати причина недіспозиції нашого інтерпелятора. Але чи справді се такий тяжкий гріх против моральности, коли хто небудь із народовців — таж усі ми називаємося народовці — порушить питанє, котре так безпосередно обходить усі животні інтереси цілого нашого народа, коли завізве руську молодіж, щоб вона розясненню сього питання посвятила всі свої сили?\*

Сей невеличкий цитат характеризує нам духову атмосферу в Січи в рр. 1873—1874, науковий рівень чільних січових прогресистів і рівень опозиції, яка піднімала ся против них. Не можемо знати, до чого-б дійшла боротьба тих двох напрямів у лоні Січи, як би посторонні сили не прискорили розвязки. В р. 1875 деякі українські соціялісти надумали розпочати у Відні перше в українській мові соціялістичне видавництво: ряд популярних брошур, по части оригінальних, по части перекладених із російського. Терлецький згодив ся зайняти ся допильнованем виданя та деякими перекладами\*). Під його фірмою (властиво під тим псевдонімом, який він мав іще в станіславівській ученицькій громаді — В. Кістки) вийшли в р. 1875—1876 три брошурки: Парова машина, Про правду і Про бідність. Четверту брошуру „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“ сконфіскувала віденьська прокураторія (забрала, як читаємо в поквітованю комісаря з 12 цвітня 1876 р. всього 2850 примірників) і виточила процес видавцєви та друкарєви, Болгаринови Ковачєву. Се був перший у Австрії руський і загалом другий славянський процес виразно соціялістичного характеру; перший соц. процес Серб Таушановича був мабуть 1874 р. в Ірацу.

Правда, в своїй обороні Остап станув не на загально-соціялістичнім становищі, не солідаризував ся виразно з поглядами автора брошури, але силкував ся вяснити їх річево і виказати, що ті погляди — природний, консекветний і правдивий вислов відносин російського селянства, а надто ще, що прокураторія виточуючи процес не знала дійсного тексту брошури, бо опирала ся на хибнім її перекладі. Виказанє хибности того урядового перекладу займає вступну частину Остапового plaidoyer,

---

\*) Здаєть ся, що Остап переклав із російського рукопису „Парову машину“, бодай початок укр. тексту писаного його рукою маєть ся між його паперами. До сього виданя мав увійти переклад російської Сказки о четьрехъ братьяхъ, що знайшов ся між паперами Т-го, иначе не був друкований. Автором Правдивого слова був Волховський.

якого концепт заховав ся між моїми паперами. Наведу тут його початок:

„Хлібороба перекладено „*Arbeitsklave*“. Шановна прокураторія інкримінує се слово, думаючи певно, що виразом „*Arbeitsklave*“ автор хотів означити тенденцію цілої брошури, і на сій основі признаючи потрібним підсунути брошурі наскрізь комуністичну тенденцію.

„Алеж переклад руського слова „хлібороб“ німецьким „*Arbeitsklave*“ зовсім невірний. Бо лишаючи на боці те, що скільки знаю, німецького зложеного слова „*Arbeitsklave*“ зовсім нема, бодай я не міг знайти його ні в яким німецьким словарі, так що воно являєть ся оригінальним вимислом пана товмача і він сам повинен відповідати за нього перед німецькою граматикою, — сама етимологія слова „хлібороб“ не допускає такого перекладу. Бо хліб називає ся *Brot* (Парт. 175), а роб, робітник, *Arbeiter*, *Erzeuger*; значить, хлібороб у дословному перекладі — *Brotarbeiter*, *Broterzeuger*, а далі *Landmann*, *Bauer*. Словом *Bauer* перекладає се слово також німецько-руський словар Партицького (ст. 121). Тай сам п. товмач перекладає „хлібороб“ тільки на тім однісінькім місці словом „*Arbeitsklave*“, а всюди инде, де се слово повторяє ся в тексті, перекладає його инакше, а то на стор. 10 „*Leute*“, на стор. 19, 20, 22, 23 *Bauer*. Тим то переклад титулу брошури зовсім невірний. Титул виходить не як хоче п. товмач: *Ein wahres Wort eines Arbeitsklaven an seine Landsleute*“, а лише: *Ein wahres Wort eines Bauern an seine Landsleute*.

„Але п. товмач має якесь особливе замишування до винайденого ним збогачення німецького язикового скарбу, бо зараз на стор. 2 перекладає зовсім иньше слово тим самим виразом *Arbeitsklave*. Реченє: „Першому хола і воля, ані у його якої журби чи біди мужицької“ перекладає він: „*Der erste thut was er will, hat keinen Kummer und keine Sorgen, dass er ein gewöhnlicher Arbeitsklave wird.*“ А вірний переклад сього реченя був би такий: „*Der Erstere genießt viele Freiheiten und kennt keine Bauernsorgen.*“ Тут п. товмач слово „мужицька“ переклав на *Arbeitsklave*. А тимчасом „мужицька“, прикметник і належить до „журба“ та „біда“; мужицька журба значить *Bauernsorge*, *Bauernkummer*. А п. товмач відділив прикметник „мужицька“, *bäuerlich* від 2 іменників, до яких він належить, зробив із нього ціле окреме реченє і до того ще переклав його зовсім невірно. Кожда руська дитина,

що хоть троха присвоїла собі початки німецької граматики, знає, що мужик значить Bauer, а мужицький bäuerlich, а переклад також слова мужик на Arbeitersklave для мене зовсім незрозумілий. Можливо, що п. товмач на підставі власного знання економічних відносин руських селян признав себе в праві ідентифікувати поняття Bauer і Sklave. Але тут питанє йде не про економічні погляди п. товмача, лише про вірність перекладу, а в такім разі п. товмач мусить держати ся словарів.“

Переходячи до змісту інкримінованої брошури Терлецький говорить далі: „Розумієть ся, я не можу знати, яку ціль мав автор брошури; можу лише передати вражінє, яке зробила брошура на мене, коли я читав її. І тут мушу признати, що ся невеличка праця стоїть наскрізь на реальнім ґрунті російських обставин і прошу дозволити мені мотивувати сей свій погляд. У брошурі маємо два уступи, де містить ся різка критика російських селянських відносин. Одно місце на стор. 2 друкованого тексту в перекладі п. товмача виглядає так: „So wie Sie sehen, leben wir sozusagen in Hundshütten und gehen beinahe nackt und blossfüssig herum“. Другий уступ на стор. 10 і 11 друкованого тексту такий: „Der jetzige Czar hat uns Freiheit versprochen, aber... statt der Freiheit gab er so ein Ding, dass wenn man darüber nachdenkt, so könnte man sagen, es ist ein neues Joch für den arbeitenden Menschen, oder eine Peitschenschnur, auf der man sich aufhängen soll.“ Радо признаю, що ті слова, якими скритиковано селянські відносини в Росії, не елегантні, та про те вони зовсім правдиві. Критика їх звернена против наслідків доконаного в р. 1861 знесеня кріпацтва та увільнення селянства, і ніхто тямущий у історії російського знесеня кріпацтва не може твердити, щоб оті вислови були неправдиві. Короткий нарис знесеня кріпацтва покаже се ясно.“

Далі йде просторий історичний виклад про знесенє кріпацтва з ріжними деталями й цитатами, потім подано образ громадської, повітової та висшої адміністрації, якій підлягають російські селяни, і на сьому уриваєть ся Остапів бруліон. З устних його оповідань про той процес знаю, що прокураторови тай трибуналови байдуже було до російського кріпацтва, але вони допитували ся про можливість соціалістичної пропаганди в Галичині і про вражінє, яке евен-туально могла би зробити тут сконфіскована брошура. Розумієть ся, що на се вони не могли одержати ніякої конкретної відповіди, і суд присяжних, перед яким ішла розправа, увільнив

оскаржених, хоча конфіскація брошури лишилася в повній силі. Швидко потім зрештою, в початку 1877 р. сконфісковані були у Львові також ті три брошури Кістки, що були пропущені віденською прокуратурою.

Серед галицької суспільності поява тих брошур викликала великий переполох. Москвофільська публіцистика підняла крик про гнилий „західний комунізм і соціалізм“, що грозить ся при помочи українського слова розбити Росію. З народовців В. Барвінський добачував у них „неперечний вплив комуністично-соціалістичної пропаганди“ і признав її „між нашим народом яко невідповідну і шкодливу“ між иньшим тому, „що індивідуальний характер нашого народу оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції“, а також і тому, „що западний соціалізм і комунізм у дотеперішній своїй формі не може остояти ся перед лицем науки“ (Правда 1877, стор. 164, 166). Ще дальше пішов другий народовець Д. Танячкевич (Будеволя), доказуючи, „що українські соціалісти єсть причепи до соціалістів московських, поїхнуті туди російським правлінням“ і що „російське правління єсть один-однісенський мотор соціалістичного руху між українською молодіжю!“ (Правда 1877, стор. 178—179). Певна річ, автор розумів се так, що в соціалісти пішла укр. молодіж тому, бо російське правління відбило її від реальної патріотичної праці на ріднім ґрунті, між иньшим от хоч би памятим маєвим указом 1876 р. Але були й такі, що бачили в ініціаторах видання російських провокаційних агентів і стояли на тому, що російський уряд умисно постаравсь про публікацію соціалістичних брошурок українською мовою, аби мати за що здусити весь українофільський рух. Інші не входячи в такі далекі комбінації твердили просто, що власне брошури видані В. Кісткою були одним із безпосередніх мотивів видання того указу, а консервативний польський „Czas“ зовсім виразно накинував до російського уряду, що супроти Українців заражених соціалізмом він повинен шукати опори в Поляках, які „brzydzą się socyalizmem“.

І в тісніших кругах, що знали, хто криє ся під псевдонімом В. Кістки, його публікація зробила не дуже корисне враження. Драгоманову не подобалась ані „Парова машина“, в якій він бачив „соціалістичний балет“, ані брошура „Про хліборобство“, в якій за мало було конкретного знання і яку він пізніше взяв ся перероблювати. А вже найбільше він остерігав Остапа перед друкуванням „Правдивого слова хлібороба“, заповідаючи



на перед, що прокураторія не пропустить сеї брошури і радячи бодай повикидати деякі драстичні уступи. Виїхавши з Києва на добровільну еміграцію Драгоманов жив тоді в Відні, де мав намір осісти і розпочати видаване українського журналу. Остапів процес показав йому, що австрійські порядки не дають досить простору для такої свободи слова, яку він уважав потрібною для свого видання, і в половині 1876 р. він переїхав у Женеву, запевнивши ся в Остаповім співробітництві при журналі, що мав виходити на швейцарськім ґрунті. З сього співробітництва не вийшло нічого, бо процес 1877—78 р. на довгі літа відібрав Остапови охоту й змогу до наукової праці. От тим то по 1878 році зносили Остапа з Драгомановим хоч ішли ще якийсь час, але були дуже слабі, оживили ся троха в часі, коли Драгоманов був редактором „Вольного Слова“, а потім урвали ся на все. Не маючи під рукою ніяких матеріалів для характеристики зносин Остапа з Драгомановим я лишаю сю тему на боці; може публікація переписки Д-ва, над якою працює д. Павлик, позволити з часом сказати про них щось конкретне.

І з иньших сторін ішли удари на Терлецького за виданіх брошурок. Один із його старших товаришів зараз з початком 1876 р. писав йому про них з докором, і Остап роздрознений відповів різким — може одиноким різким листом, який йому довелося написати за життя. „Дорогий мій Друже! — писав він. — Я прочитав Ваш лист і признати ся мушу, що він для мене дуже велика несподіванка. Такого листу від Вас я ніколи не сподівався. І я справді не знаю, що про него подумати. Я его читав кілька раз, шукав в нїм хоть одної серйозної мисли, і не гнівайте ся, що скажу Вашими таки словами, окрім „грандіозного тьфу“ на Вас самих нічого в нїм не міг найти. Дуже легко може бути, що я чого небудь не дочитав або не зрозумів, і тоді вибачте мені. Але так, як мені річ тепер показується, то мені здається, що Ви починаючи лист хотіли на когось плюнути, що Ви справді здоровенно замахнулись до сего патріотичного акту, і — плюнули собі самому в лице.

„Можна би сказати, що плювати собі в лице, то річ зовсім непотрібна, що її по крайній мірі не треба було робити при свідках; але то би значило „бути неґатором індивідуальної праці“, а я її неґатором бути не хочу.

„Я не знаю, як Ви сей мій лист приймете, але будьте переконані, що я ще анї одного листу не писав з таким тяжким серцем, як сего. Аджеж я був глибоко переконаний, що як би нї склались наші приватні стосунки, ми все таки останемо ся політичними приятелями і коли маю ужити сего слова, товаришами, і то щирими і добрими товаришами на полі народньої праці. Писатиж до того товариша в такім тонї, в якім я мушу написати відповідь на Ваш нинішній лист, се для мене, вірте мені, річ дуже прикра. А не відповісти на него не можна. Зачну від справи, котра обходить безпосередно мене.

„Я думаю, що Ви мене знаєте уже на стільки, що зможете про мене сказати, що я чоловік мислячий і чесний і що мої переконання тоже добре обдумані і чесні. Колиж я чоловік чесний і коли я полюбив нарід широко і правдиво, то як ви можете від мене вимагати, щоб я тоді кривив душою, коли на дорозі мого політичного життя можу наткнутись на параграфи карного права? Та я не тільки голову свою — Ви-ж самі кажете, що вона нічого не варта — але цілого себе із усього своєю душею і карієрою покладу „під обух власти“, коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню. Ідуть і йшли ліпші люди під той обух, то чом же не йти мені? а то тим більше, що як Ви кажете, про мене менче! Коли менче, то чогож Ви такого галасу непотрібного наробили?

„Ви ув-одно кладете ніби то якусь різницю між „видавцями“ метеликів і мною. Після моєї думки різниці тут абсолютно не можна робити ніякої. Ви знаєте, що метелики сі печатані у Відни і що вони без моєї помочи — жаль, що покищо тільки чисто формальної — не були-б зовсім печатались, по крайній мірі не в Відни. То й не робіть ніякої різниці між нами. Я собі заслужив на ту честь і Ви мені того не відбирайте, що мені належить ся.

„Про яке Ви отсе „остроу“ говорите? Кому хто що октроював? Дуже Ви мабуть братчику перепудились того карного права і бодай чи не страх говорить із усього Вашого писання?

„На Ваші погляди на вартість метеликів нічого мені відповідати. Ви сами дуже добре знаєте, що все, що Ви понаписували про них у Вашім листі, що все те крайня нісенітниця. Ви мабуть знаєте, що всі ті метелики, і ті що переведені з великоруського і оригінальні, писані на підставі Марксових іслідowań, і на се вже треба справді багато тупости, щоб

Марксові іслідованя назвати „теоріями поставленими самою тупою із соціяльних фракцій.“

„Так само нічого відповідати на то, що нарід гаразд до-тепніше додумавсь свого суду о всій всячині, яка в сих книжках назгортана, без мисли поставлена і толку, як нпр. повстає єднанне на діло освободження.“ Оця фраза писана дуже незрозуміло, але коли не помиляю ся, то Ви мабуть хотіли сказати, що нарід ліпше знає, як єднатись на діло освободження, ніж ті українські аітатори, котрі забирають ся до організації соціяльної пропаганди. Я абсолютно не можу зрозуміти, як Ви щось такого могли подумати і написати. Хибаж галицько-просьвітні дурниці, галицько-попівські товариства тверезости дають Вам право се говорити, і хибаж те, що нарід читає такі дурниці, як моралізуючі метелики Просьвіти, Науку etc. etc., що він на осліп суне у товариства тверезости, що він віддає свою землю жидам та рустикальним банкам, хибаж се все єсть ознакою, що він додумавсь лучше до того, як брати ся до діла освободження? Сьміх і сьльози!

„Ви пишете, що видавці не додумались до такої штуки, як організація пропаганди! Ви се кажете!! З відки Ви знаєте, що вони не додумались? Може звідти, що вони до неї додумались не порадившись ні з ким попереду? А Ви, коли організуєте товариства тверезости\*), радитесь із ким попереду? Та Вам же ніхто не перечить організувати соціяльну пропаганду в Н. Організуйте її, Ви не так зависимі від влади як я або хто небудь другий, Ви чоловік вольний, ну, то й беріть ся до роботи!

„Поставили аксіому: „будь у нас люди, будуть і книжки“ в спід головою, у верх ногами“, закидаєте Ви видавцям і забуваєте, що вона в Галичині давно перевернена „в спід головою а у верх ногами“. На що печатають ся популярні галицькі метелики, як не на те, щоб були в Галичині люди? Чи єсть лучший спосіб пропаганди, як книжка? Коли хто що перевернув до гори ногами, то перевернули власне Ви. Аджеж річ ясна, що треба сказати: „будь у нас книжки, будуть і люди“. А як будуть люди, то такі книжки-метелики зійдуть на другий плян, а на перший плян вийдуть люди, а з людьми акція освободження.

---

\*) Се мала бути люта іронія, бо адресат жив у Галичині на провінції, але з організацією тов. тверезости не мав нічого спільного. І. Ф.

„І які надії можна мати на раціональне провадження діла народного визволення, коли у нас люди із боязни, щоб не потрапити під обух влади, кидають болотом на усіх правдивих і щирих робітників народних! Нарід, котрий має таких оборонців, мусить пропасти! Запоморочений, заполошений і збитий з толку своїм попівством і своїми параграфовими політиками він як пух марно загине. Не залле его горівка, а залле його уся та мізерія галицька, усі ті народолюбці галицькі із заячою шкірою і заячим серцем. О, бодай вас усіх із вашим курячим розумом!

„І так, цілий Ваш лист такий, що я мушу усюю душею протестувати против него. Або Ви чоловік серйозний, і тоді пишійте по людськи, або Ви плюнули на всі Ваші дотеперішні переконання, і тоді краще не пишійте нічого“.

Я навів увесь той лист як свідомство настрою, в якому тоді, в лютому 1876 р. знаходився Остап. Нам байдуже, до кого він писав оттак та на які аргументи противника відповідав, і ми підкреслюємо лише деякі власні його признання. Отже поперед усього він ідентифікує себе в повні з видавцями брошурок і заявляє повну рішучість іти далі тою „політичною“ дорогою, хоч би мав тут положити й голову, не лише кар'єру. Се чинить велику честь його характерови і ми можемо сказати сміло, що від 1772 р. се був перший галицький Русин, який поставив справу таким робом. Що правда, розумова оборона зайнятого Остапом становища — й напрямку не витримує критики. Аргумент: „Я чоловік мислячий і чесний, значить і моє діло добре обдумане й чесне“ — властиво не аргумент, а питання особистого довіря. Аргумент, що метелики, проти яких виступав приятель — не шкідливі, а навпаки добрі, бо написані „на підставі Маркових досліджень“, зовсім нестійкий. Тільки одна брошура видана в Відні, власне „Про правду“, перероблена з російської брошури „Хитра механіка“, була переріркою праці — не Маркової, але Ляссальнової про посередні податки, та й то з Марковими дослідженнями ся Ляссальова агітаційна праця не мала нічого спільного. Щож до інших віденських брошурок, то вони, а особливо „Правдиве слово хлібороба“ та „Парова машина“ далеко більше мали в собі російського наївного народництва та бунтарства, ніж західно-європейського соціалізму. Не зовсім справедливо осуджує Терлецький — ідучи тут за слідами Драгоманова — ті заходи галицької інтелігенції, Просвіти, пропаганди тверезости, що

силкували ся по довгих десятиліттях повної байдужности хоч сяк-так зблизити інтелігенцію з народом та горнути його до купи. Щож до докору страху та заячого серця, яким кидає Остап на свого товариша, то хоч і як він був оправданий, але той страх у Галичині був зовсім природною появою супроти новости справи та нечуваної доси смілости думок пропагованих у писаннях українських соціалістів. Не минули два роки, а такий самий докір з уст иньшого товариша був кинений на самого Остапа...

## V.

В маю 1877 р. приїхав до Львова молодий Поляк, що замельдував ся в готелі як Станіслав Барабаш. Він прибув із Женев, мав зі собою велику паку книжок переважно російських, а також рекомендаційні листи від різних заграничних революціонерів до різних осіб, Поляків і Русинів. Він познайомив ся тут з Б. Лімановським, польським письменником, що емігрувавши з Росії жив у Львові, тут видав пару книжок соціалістичного змісту (*Dwaј komuniści Tomasz Morus i Campanella, Sociologia Augusta Comte'a*), далі з Авіустом Скерлем, провідником робітницького товариства „Gwiazda“. Пробуваючи два тижні у Львові Ст. Барабаш бував у робітницьких польських товариствах „Gwiazda“ і „Ognisko“ (товариство друкарів), але ані книжок привезених із за границі, ані листів адресованих до деяких руських студентів не віддавав. Тимчасом львівська поліція, стрівожена звісткою „Czasu“ про розширену в східній Галичині соціалістичну пропаганду та звістками львівських польських газет про московських аґентів, які буцім то їздять по краю (тоді йшла війна між Росією й Турцією, і галицькі Поляки бояли ся, щоб російська армія йдучи поуз галицької границі по дорозі не захопила й Галичину, або бодай не викликала тут „гайдамаччини“), пильнувала кожного приїзжого і від першої хвилі мала на оці й Барабаша, і скоро тільки він почав готувити ся до від'їзду, зробила у нього ревізію, забрала книжки й листи і арештувала його. На поліції він признав ся, що не називаєть ся Ст. Барабаш, але Михайло Котурніцький, родом із Варшави, був довший час у Швейцарії, але за той час під чужими пашпортами кілька разів їздив до Росії. Признав також, що він з переконання соціаліст і займає ся соціалістичною пропагандою, але лише в Росії, не в Галичині.

Далі признав, що бажав також і серед львівської академічної молодіжи ширити книги та часописи соціалістичного змісту. Знайдені при нім листи Драгоманова одержав буцім то не від нього самого, бо його не знає особисто, а від якогось знайомого в Женеві, і не безпосередно для адресатів-Русинів, із яких не знає нікого, а для якоїсь третьої особи, якої не хотів назвати. Се толкованє було неправдиве; при Котурніцкім знайдено рекомендаційний лист Драгоманова, в яким сей говорить про віддавця: „Сей лист вручить Вам чоловік, якого тутешні мої приятелі вважають певним. Він належить до кружка російських соціалістів, а родом Поляк, вихований на російськім письменстві й російській літературі“. Переходячи до плянів Котурніцкого Драгоманов писав там далі: „Тільки тепер разом з иньшими він забирає ся заводити те саме й-між Поляками, яким прийдесть ся зачепити також за Галичину і тут розпочати роботу. Тим то вони й нас доторкають ся ближе; я тут сказав і йому й иньшим, що поперед усього, коли вони поставлять соціальне питанє перед Поляками, треба буде покласти й той принцип: польський соціалізм у Польщі, руський на Руси, щоб ні в кого не було й тіни сумніву, немов би вони хотіли поновити Польщу з р. 1772, хоч би й соціалістичну“.\*)

В листах Драгоманова знайдених при Котурніцкім а призначених для декого з руських студентів університету (в першій лінії для Ів. Мандичевського та М. Павлика), звичаєм російських конспіраторів були повиписувані не лише численні назви знайомих, але говорило ся також про різні пляни й надії Драгоманова, що були в сьмішній диспропорції до сил і здібностей адресатів та до тої роботи, яку вони повинні були робити на разі й поперед усього. І так автор отсих рядків мав їхати по щось до Сигота, познайомити ся там з гімназіальною молодіжю, відтам до Мункача, а як би можна, то й до Унів-вару; остерігано його при тім, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло-б скомпromітувати, і щоб старав ся приєднувати молодіж. Ні перед тим, ні по тім між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я зрештою тоді, не обзнайомлений ані з політикою ані з історією ані з економією, молодий слухач класичної філльофії, був зовсім нездібний. Іван Мандичевський мав їхати до Київa направити

---

\*) Цитую з акту оскарження, перекладаючи з польського перекладу.

якесь лихо, якого нарobili Кияни. Сей мав бачити ся з тим, той писати до иньшого, між львівськими й віденьськими „приятелями“ мав удержувати ся тіснійший ніж доси звязок і т. н. Сього тільки й треба було поліції. Почали ся домашні ревізії, спершу у тих львівських Русинів, які були згадані в листах Драгоманова, а далі на підставі знайдених у них хоч би й найневиннійших листів, нотаток або видобутих від них зізнань у всіх їх знайомих, де вони бували, в бюрах, де служили. Се давало матеріал до нових пошукувань і арештів. Перших арештовано Мандичевського, мене, Павлика, теольота Заячківського, далі Леоніда Заклинського, Ів. Белея. Побігли телеграми до Відня. Тут арештовано Богу духа винного Барабаша, що дав був Котурніцкому свій паспорт для їзди в Росію, і ще одного Поляка Березінського. Далі по dokonанню численних ревізій у Січи й її членів арештовано Січовиків Остана й Сельського і привезено (в кайданах!) до Львова.

Тут арештовано ще Лімановського. Ревізії були в Просьвіті, Акад. Кружку і Дружнім Лихварі, два чи три рази в гр. кат. духовній семінарії і в кільканадцятьох студентів Русинів. На провінції були ревізії, скільки знаю, у родичів та свояків арештованих, надто у різних людий, що назву пок. Вол. Навроцького, якому виточено було дисциплінарне слідство, у адвоката дра Бучинського в Станіславові, о. Рошкевича в Лолині, о. Льва Шанковського в Дулібах, о. Маркевича в Єзуполі, посла Антоновича в Перемишлі, у Льва Васильовича нар. учителя в Сапогові, якого за найневиннійшу переписку зо мною прогнано зі служби, і т. д. Числячи за сьвіжої памяти я начислив був звисних мені ревізій зо 50. По галицькій Руси пішов пострах, якого доси не бувало; тільки москвофіли тріумфували і майже пальцями вказували поліції, куди йти і чого шукати. Навіть польські газети, неприхильні руським соціалістам, говорили з обридженем про ту шпiонську службу львівських москвофілів, а „Dziennik Polski“ (ч. 165) зазначував, що вони дньом наперед знають про кожду нову ревізію й кожде нове арештоване. Матеріалу ніби то доказового нагромаджено на добрий віз; арештованим прийшло ся сидіти й ждати, поки слідчий суддя, один із найглупіших і найлінівійших урядників львівського суду, Кріґсайзен, не розбереть ся в тім матеріалі. Додайте, що він не вмів читати по руськи, і всі листи та нотатки мусів перекладати для нього запряглий товмач Васілевський, Поляк, якому саме читане руського письма робило не малі трудношти.

Правда, судові власти вже з найповерховнішого огляду зібраного матеріалу могли переконати ся, що ніякої фактичної вини за ув'язненими не було. Декого з ув'язнених, особливо всіх Поляків крім Котурніцького випущено по 1—2 місяцях; деяких Русинів, зовсім непричасних до Драгоманова, випущено троха пізнійше. Нарешті скінчило ся слідство, дня 10 жовтня прокуратор виготовив акт оскарження, де головним доказовим матеріалом були листи Драгоманова, а головним злочином соціалістичні переконання та „niedozwolone stosunki“ з тим же Драгомановим. Випущений ще перед тим на вільну стопу Ів. Мандичевський через свого адвоката дра Попеля протестував против акту оскарження до висшого—суду. Висший суд зажадав усього матеріалу добутого слідством, а ми не випущені на вільну стопу сиділи далі в в'язниці. В кінці висший суд відкинув зажалене Мандичевського; тоді випущено на вільну стопу й Павлика, лишилися у арешті лише Котурніцький, а і Терлецький, сей остатній не вважаючи на те, що його хвороба в тюрмі страшно погіршилась; він у казні мав нераз 2—3 епілептичні напади на день. Яка була причина тої нелюдської жорстокости держати хорого чоловіка ще три зайві місяці в арешті, сього ніхто мабуть не зміркує.

Нарешті в половині січня 1878 р. відбула ся наша розправа. Акт оскарження починав ся монументальними в своїй апіорности словами: „Wiadomą jest rzeczą, że istnieje propaganda w celach socialistycznych, która szerząc zasady swe w szerokich kołach społeczeństwa, a nie będąc tolerowaną przez rządy, drogami tajnemi, a przedewszystkiem przez zawiązywanie tajnych stowarzyszeń zwolenników dla swych zasad jednać usiłuje. Wedle oznajmienia władz politycznych, wedle treści korespondencyi przytrzymanych u osób podejrzanych o krzewienie zasad socialistycznych zajmuje Michał Petrowicz Dragomanow, były profesor uniwersytetu kijowskiego, obecnie w Genewie przebywający, naczelne stanowisko w zagranicznem stowarzyszeniu socialistów, którego czynność obejmuje ludność małopolską od Dniepru aż po za Karpaty do Węgier; on też jest głównym i jedynym pośrednikiem między ruskimi socyalistami w Ukrainie, a podobnemi w zawiązku będącymi żywiołami ludności ruskiej w Galicyi.“

Таї годі! Анї слова теоретичного анї історичного мотивованя більше. Не знати, що було більше подивляти в тім засновку: чи льогічну смілість, з якою автор сього акту прийняв



як „wiadome“ те, що властиво повинен би був доказати, тобто існуванє тайного соціалістичного товариства українсько-руського з Драгомановим на чолі, чи його бездонну ігноранцію в справах соціалізму та й те його твердженє, що соціалізм, не толерований урядами, мусить ширити ся при помочи тайних товариств, висловлене десять літ по смерті Ляссаля, пять літ по легальній соціалістичній агітації Обервіндера в Австрії, в хвилі, коли Бебель і Лібкнехт давно засідали в німецькім парламенті, а нові вибори завели туди 8 соціалдемократів, коли німецька соціална демократія числила вже десятки своїх органів, що легально розходили ся не лише в Німеччині, але і в Австрії. Що до Терлецького читаємо в тім акті дословно ось що: *Ostap Terlecki w przesłuchaniu sądowem oświadczył, że jest z przekonania zwolennikiem idei socialistycznej, że zna osobiście Dragomanowa, koresponduje z nim jedynie w sprawach literatury małoruskiej, a co do teoryi socializmu, że zajmuje się tylko propagandą socialistyczną w literaturze, że dotąd pisywał w tej kwestyi, jednak nic jeszcze nie drukował. Terlecki podaje, że wydał we Wiedniu przez niejakiego Kistkę napisane broszury treści czysto socialistycznej: a) Parowa maszyna, b) Pro bidnost', c) Prawda, d) Prawdywe słowo chliboroba do swoich zemlakiw. Za ostatnią broszurę był on przed sądem przysięgłych we Wiedniu o występек § 302 i 305 u. k. oskarżony, został jednak od oskarżenia uwolnionym. Znalezione jednak u przyjaciela jego Feliksa Sielskiego listy Dragomanowa wyświecają dostatecznie, że korespondencya ta nie teoretyczne poglądy, tylko czynną propagandę miała na celu. Przy rewizyi u Melitona Buczyńskiego w Stanisławowie znaleziony list Andrzeja N. z 10 września 1875 wyjaśnia, że Terlecki już w tym czasie znosząc się z Dragomanowem nie tylko przesiąkł zgubnemi zasadami komunistów, ale że myślał też o ich rozpowszechnieniu między ludem. W tym duchu tłumaczyć należy list niedokończony Terleckiego, list Denisa N. z daty Wiedeń 13 sierpnia 1875, list Kapitana pod datą Kijów 2 marca 1877 do Terleckiego pisany, wedle których Terlecki utrzymuje ożywione a podejrzane stosunki z zagranicą, mianowicie z Kijowem, gdzie ruch socialno-rewolucyjny do wielkich doszedł rozmiarów. Wedle treści listu Włodzimierza Nawrockiego z daty Rzeszów 2 czerwca 1876 starał się Terlecki pozyskać wspomnianego Nawrockiego dla czynnej propagandy socialistycznej. Tak tedy nadmienione tu okolicz-*

ności budzą podejrzenie, że i Feliks Sielski i Ostap Terlecki są członkami tajnych stowarzyszeń socialistycznych, że z zagranicznymi towarzystwami tajnymi korespondencję utrzymują (§ 285, 287 c. d. u. k.) i ostatni członków też do tajnego stowarzyszenia zebrać usiłował!

Oце й уся species facti! Ані в листах Терлецького, ані в цілій величезній у слідстві нагарбаній кореспонденції не знайшло ся ані одного виразного натяку на якесь тайне товариство — дарма! По прокураторській теорії сам принцип соціалізму значить уже товариство, а що, як висловляв ся прокуратор при розправі — тутешня власть нічого не знає про те товариство, то воно мусить бути тайним. В уяві прокуратора Київ являється страшним огнищем соціально-революційного руху, так як в уяві судії Крісайдзена петербурські „Отечественныя записки“ були революційним журналом, якого редакторів він велів би повісити. І хоч автор оскарження сам почував, що фактична основа оскарження круха і що властиво він оскаржує не за факти, а за „zgubne zasady“, за те, що оскаржений „myślał“, то йому се було байдуже; досить, що все се „budzi podejrzenie“! І даремно Терлецький і иньші оскаржені на розправі, признаючи ся до соціалізму, толкували легальність своїх поступків і зносин, даремно доказували, що спільність поглядів ще не значить тайного товариства, так як не творять його всі музиканти в оркестрі, хоч усі грають після однакового такту; даремно вказували на істноване легальної соціалістичної преси й агітації навіть у Австрії; даремно доказували, що Драгоманов зовсім не голова товариства, що Київ зовсім не центр революції, що пропаганда соціалістичних ідей, а суппонована прокуратором „czupna propaganda“ зовсім не те саме, що соціалістичні ідеї ширити вільно і т. и. Трибунал, зложений з одного кар'єриста і трьох духових інвалідів, станів на становищі прокураторської інтродукції і признав усіх оскаржених винуватими та позасуджував їх на карі — самі собою невеликі (найвища кара Котурніцького була 3 місяці), та для деяких молодих людей задля їх цівільних наслідків фатальні. Найменше значіння мали ті карі для Сельського й Мандичевського: оба були люди заможні, надто один медик а другий укінчений правник і будущий адвокат, значить, оба не дбали про урядову службу й пішли далі своєю дорогою. Вибив із колії засуд Павлика й мене: ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусіли попросити ся з нею і добивати ся хліба на разі журна-

лістикою. Я, що правда, не покинув університетських студій, але трактував їх уже не як студії для хліба, а тільки шукав способів поповнити дійсно прогалини свого знання. Та найтяжше потерпів Терлецький. Він, чоловік старший (поверх 35 літ), зломаний хворобою, втративши свою посаду, при тім без ніякого способу до життя, нездібний навіть до затяжної публіцистичної роботи, а до того маючи на карку значні як на його засоби книгарські довги в Відні, знайшов ся просто в розпучливім положенню.

Може дехто здивує ся читаючи отсе оповіданє про той перший у Галичині соціалістичний процес. Юридично беручи був він цілковито неацією духа й букви закона. Але зрозуміти його можна лише на тлі тогочасних політичних відносин Австрії й становища Галичини. Централістичне, псевдо-ліберальне міністерство Ауерсперґа, тяжко скомпромітоване корупційними процесами Офенгайма та тзв. „Хабруса“, доживало свого часу. Заносило ся на зміну системи в Австрії. Чеські послы все ще держались абстиненції і не хотіли йти до віденського парламенту, та вже особистий приятель цісаря ір. Тааффе вів з ними таємні переговори, за яку ціну вони готові-б були вернути до парламенту. Поляки також недавно з опозиції перейшли були на урядову сторону за ціну покликання одного з їх менерів до міністерства. Першим таким міністром „без теки“ став Земялковский. Галицьким верховодам треба було якого будь способу, аби зміцнити свої впливи в Австрії і свою власть у Галичині. Кожде народнє зібранє у Львові, всякий хоч і як невинний обяв незалежної думки представлявано як страшну конспірацію і ніколи не занедбувано вказати центральному правительству, що властиво лише польська шляхта в Галичині являєть ся елементом вповні надійним і здібним до піддержуваня основ держави. Почало ся горячкове шуканє конспіраторів; недавнє польське *liberum conspīro* знайшло собі противвагу в *liberum denuntio* польської консервативної преси. Тут наскочила роснійсько-турецька війна. Роснійські війська йшли по цю австрійську границю, а деякі воєнні знадоби вожено також галицькими залізницями до Румунії. Між польськими панами в східній Галичині пішла чутка, що руські селяни тільки й ждуть приходу роснійського війська, щоб кинути ся на двори. Переляк був загальний; панська преса домагала ся мобілізації війська й обсаджєня границі, день у день доносила про російських аґентів, що буцїм то обїїжджають руські села; жандармерія по

провінції була в руху, арештуючи кожного підозреного чужинця. Так був арештований російський історик Іловайський і німецький подорожник Остен-Сакен. Та надії на австрійську мобілізацію не сповнялися і *Dziennik Polski* д. 9 червня вів східногалицьких дідичів, „*rozbowionych opieki wobec gospodarowania Moskali*“, щоб подумали про способи охорони й організувалися. Сього було досить для станьчиків, і ось дня 17 липня, того самого дня, коли у Львові почались арештування соціалістів, краківський „*Czas*“ затрубив на алярм, що вся східня Галичина перенята соціалістичною пропагандою, проти якої польське обивательство повинно творити комітети безпечности. Намісник граф Альфред Потоцький як стій вирушив у східну Галичину об'їздити повіти, щоб переконатися про стан краю. Арешти й ревізії серед Русинів відразу показали консерватистам, против кого звернути вістрє. Шляхтич А. Созанський із Старого Кобла коло Самбора в меморіалі висланім до львівського суду домагався, щоб ув'язнених Русинів як найшвидше повішати. Та консерватисти вміли ліпше використати сей сам собою маловажний епізод. Зроблено так, щоб ревізій по домах Русинів було як найбільше, щоб книжок та паперів у них забрати як найбільше, і щоб у центральній власті а ще більше в цісарськім бурті викликати вражінє, що вся галицька Русь підточена соціалізмом, що всяке розширене прав руського народу, руського селянства грозить небезпекою державі, церкві, власности, і що одинокою опорою тих съвятощів є польська шляхта. Ось чому арештованих треба було позасуджувати, ось для чого треба було скомпонувати велике тайне товариство з Драгомановим на чолі, з центрами в Києві, Львові, Відні та Женеві, товариство, про яке ані перед тим ані по тім ніхто не чув нічого. Самі Поляки, майстри в конспіраціях та заговорах, сьміялися з того концепту, хоча приймали його на віру слів прокуратора. „*Pan Dragomanow — pisał Dziennik Polski po procesie w c. 23 z r. 1878 — jest na polu spiskowania prostym dyletantem. Procesy lwowskie wykazały, że w jego robocie niema ani krzty planu i konsekwencyi, że dzisiaj nie wie, co jutro napisze, że jutro odwoła to co dziś napisał*“.

Розуміється, Драгоманов ніколи не мав претенсії дорівнювати польським конспіраторам. Цікаво, що польська часопись не знаходила досить „*słów potępienia niesumienności genewskiego sportsmena socjalizmu*“, а не пробувала застановити ся над ролею, яку в цілім тім процесі відіграв польський конспі-

ратор М. Котурніцький. Ся роля вже тоді була декому неясна. Які були відносини між Котурніцьким і Драгомановим, я не знаю; пізнійше в своїх листах до мене Драгоманов про Котурніцького ніколи не згадував. А Котурніцький відсидівши 3 місяці, на які був засуджений у Львові, був видалений із границь Австрії з заборорою вертати сюди коли будь назад. Та про те вже 1879 р. ми бачили його у Львові, де в ту пору бачив його й комісар поліції, той сам, що арештував його в 1877 р., та про те сим разом його не арештовано. Пізнійше він приїжджав іще кілька разів до Львова, де в 1884 р. видав навіть під псевдонімом „Michałko“ окремою брошурою кілька віршів українською мовою і латинкою, навіяних горячими й дружніми розмовами з одеськими українофілами. На що потрібна була йому ся брошура і куди поділось її видане, яке мабуть зовсім не було пущене в продаж, сього я не знаю. В р. 1885 чи 1886 Котурніцький уже під новою назвою Borkowski виступає в варшавськім Głosie з просторою статєю про польсько-руську кольонію Адамполь, положену недалеко Скутарі на березі Малої Азії. В тім самім часі він прислав мені з Кракова свою статю „Mickiewicz i Puszkın pod pomnikiem Piotra W.“, що була друкована в Nowej Reformie і відбита окремою брошурою і де протестовано проти угодних поглядів Спасовича. Ще пізнійше я довідався, що Котурніцький-Борковский за порученням котрогось російського міністра дістав при якійсь залізниці посаду, яку ми називали-б сінекурою — прочитувати газети й закреслювати в них усе, що пишуть про сю залізницю та її управу.

## VI.

Вийшовши в початку марта 1878 р. з арешту по відсидженю кари (я мусів відендіти її зараз по розправі, бо хоч мені вільно було рекурсувати, але трибунал не захотів випустити мене на вільну стопу), я застав таку ситуацію: Павлик збирався видавати місячну часопись „Громадський Друг“ за підмогою Драгоманова, який на се видане віддав свою часть Уваровської премії, уділеної йому за „Историческія пѣсни малор. народа.“ Я мав стати співробітником сього видання. Прошений був і Остап, та якось не потягав. Його зрештою в ту пору не було у Львові; зараз по розправі він виїхав до своєї родини в Навірну, відки вернув аж десь у цвітню або в маю. Побут його

між рідними був важкий, нестерпний; усі надіяли ся від нього підмоги, а тепер він був найбідніший із них усіх, круглий пролетарій. Ми жили пару місяців разом: Павлик, його сестра Анна, Терлецький і я. Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкане опізнявали ся часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність з висмком купки молодіжи уникала нас як зачумлених. Ми опинили ся в положеню банітів викинутих із суспільности, і нервово роздразнене відповідне до такого положення знаходило вираз у нашій журналі, який нумер за номером конфіскувала прокураторія. Остап держав ся з боку від нашої роботи. Він, о скільки знаю, був противний видаваню журналу так швидко, без доброго приготування, і ще перед моїм виходом із арешту перечив ся про се з Павликом. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежав ся на іронізованю над „масою енергії“, яку вкладали ми в се діло, а на просьби, щоб і він узяв часть роботи на себе, відповідав іронічно, що він „стара руїна“. Та про те видно було, що безвихідне положене дуже мучило його. Він працював над чимось у бібліотеках, але ми ніколи не дізнали ся докладно, над чим. З уриваних фраз його та з титулів книжок, із яких він робив виписки (Hartig, Genesis der Revolution in Oesterreich, Czörnig, Oesterreichs Wiedergeburt) я вирозумів, що він з порученя якогось заможного Росіянина робив компіляцію новійшої історії Галичини зі спеціальним поглядом на індемнізацію. Для кого була призначена ся робота і що стало ся з нею, не знаю.

Літом 1878 р. він зустрів ся якомсь на вулиці з В. Федоровичем, який запросив його до себе до готелю. Після сеї візиту Остап вернув значно веселійший. Федорович радив йому їхати то Відня, записати ся на права, і обіцяв допомогти його на початок грішми. Від тепер Остап чув себе ліпше, жартував, брав участь у розмовах молодіжи, що вечером сходила ся до нашої квартири на третім поверсі при ул. Кляйнівській. Та до видавництва не хотів мішати ся; між ним і Павликом був якийсь тихий антагонізм. Тільки коли Павлик пішов відсиджувати присуджений йому арешт і я сам пильнував видання остатньої части нашого орґана, що вийшла пн. „Молот, галицько-українська збірка“, я здужав намовити Остапа, щоб він написав розбір книжечки Плятера „*Der Wucher in der Bukowina*“. Се була одинока його праця поміщена в нашій тодішній виданю. Повість Павлика „Пропавший чоловік“, уміщена там, зне-

охотила його зовсім до нього; в виведеній там фігурі Напуди він добачав карикатурне змальоване свого власного поступування в Відні в 1877 році; на скільки у д. Павлика справді була інтенція докорити боязливістю власне Терлецькому і на скільки він мав для сього підставу, не берусь судити.

З кінцем 1878 р. наш маленький кружок розпався. Остап виїхав до Відня, де „на старі літа“ записався знов на університет на права, хоч як не мав до них охоти; Павлик, засуджений судом присяглих на 6 місяців арешту за поміщене в „Громадськім Друзі“ оповідане „Ребенщуків Тетяна“, виїхав до Женеви, не бажаючи при своїм слабім здоров'ю відсиджувати такий довгий час у тюрмі; я лишився ще у Львові, видавав „Дрібну бібліотеку“ та з початком 1880 р. був змушений виїхати на село, не маючи ніякого удержання. Мої зносини з Остапом перервалися аж до 1883 р. Він не брав участі в видаванні 1881—1882 р. мною й Белеєм часописи „Сьвіт“. Тільки в 1882 р. умістив пару дописей про боротьбу австрійських партій у женевськім „Вольнім Слові“ в пору, коли його редагував Драгоманов.

В осени 1883 р. повстала думка серед львівської академічної молодіжи видати повний збірник писань пок. В. Навроцького. Мене вибрано редактором того видання. Я зібрав і впорядкував перший том і порадив комітетови обернути ся до Остапа з просьбою, щоб він написав життєпис свого покійного приятеля. На вистилізуваний мною лист відповів Остап листом із 31 жовтня 1883.

„Звістка, що завязався комітет для видання писань Навроцького — писав він — утішила мене. Робота це дуже розумна і пожиточна. Жаль тільки великий, щосьте рішили убрати його в етимологічні шори. Бідний він!

„Що до питання, в якій газеті російській була печатана якась стаття Навроцького, то пригадую собі, що одна стаття його про розправу Тарновського „Росусе“ напечатана була в Київськім Телеграфі з 1875 чи 1876 року. Цю статтю може би не завадило дістати. Окрім того писав він також в тих самих роках звичайні політичні кореспонденції до Одеського Вістника, але це певно будуть кореспонденції меншої ваги, писані лиш для зарібку. Про них може і не конче старати ся, тим більше, що він не підписував ся своїм іменем і тепер би їх тяжко було відшукати.

„Тепер скажу пару слів про рішення комітету, щоби я написав біографію небіжчика. Я справді часу майже зовсім не маю. Подивіть ся лиш, як я живу. Від 6—12 рано учу ся цивільне право, від 4—6 і від 7—10 цивільну процедуру, отже менче більше 10—11 годин на днину. Кваплю ся з ученем раз для того, що хочу спекати ся раз шкільної кованини, а потому для того, що ледви до нового року маю за що жити. А що потому буде, das wissen die Götter. Кожда година отже, котру відриваю від кованя, відсуває на непевний час мої іспити. А іспити для мене питанє животне. Але з любови для Навроцького, котрий був один із найлюбіщих мені людей, я хочу приймати ся за написанє его біографії. Мушу однак признати ся, що матеріялів до такої праці у мене нема. Що-м мав із кореспонденцій его про ті часи, колисьмо з собою жили, то попропадало при всіляких ревізіях і колотнечах 70-их років. Правда, що я память маю добру і дуже багато памятаю і знаю з тих часів, розуміє ся, лише з того що тичить ся Навроцького яко публичного діятеля. Приватних його стосунків я знаю дуже мало і то лиш о скілько вони мали звязь з громадським житєм. Це би, розуміть ся, вистарчило для написаня того, що я зачав сего року писати і що-м читав у „Січн“.\*) Це мав би бути образок з життя галицької молодіжи другої половини 60-их років, написаний в формі на половину белетристичній (вибачте, що-м цев роботов вікрав ся в Ваш спеціальний фах!). Але для написаня документальної біографії цього за мало. Для того просив бим Вас, коли і далі тримати ся мете тої гадки, щоб я писав житєпись, щобиьте були ласкаві і мені прислали его кореспонденцію та пнчі матеріяли, котрі видають сьвітло на его особу, его становище в руху молодіжи і на розвиток его пере-

---

\*) Остап згадує тут про незвісну мені працю, про яку писав мені в листі з 18 цвѣтня 1883 ось що: „Яко куріозум подам до Вашої відомости, що я зачав писати — (höret und staunet!) — повість із життя галицької молодіжи з другої половини 60 их років, у котрім я сам брав дуже живу участь, особливо в громадах. Але написав-м лише 6 глав і урвав-см, бо тра параграфи кувати, бодай би вони без носа ходили.“ Від деяких Січовиків, що в ту пору переїздом із Відня були у Львові, я чув, що Остап читав ту свою — не то повість, не то мемуар у Січн і річ дуже подобала ся. В паперах, що лишили ся по його смерги, нема ані сліду тої праці. Можливо, що дещо з неї лежить у Відні між паперами „Січн“. Чи не відшукав би хто того уривка, який певно варт би був опублікованя хоч би тільки як свідощтво учасника подій того цікавого часу.



конань. Пришліть їх хоч би для одноразового перечитаня. Я з читанем справляю ся дуже скоро. Богато мусить мати Бучинський у Станіславові й брат посла Січинського, Андрій Січинський з Перемишля. Від них моглибсьте дістати багато матеріалу. Коли бсьте може припадком знали адресу Андрія Січинського і могли мені її прислати, то я бим сам до него удав ся. Також пришліть і те, що було напечатано в Ділі „Пам'яті найлучшого друга“ (Хто се написав? Барвінський?)

„Крім того, і на це кладу великий натиск, будьте ласкаві і напишіть, на коли менче більше мусите мати готову рукопись уже у себе ві Львові? Знаючи ясно і виразно термін, я постараю ся так собі поділити час, щоби і вовк був ситий і коза ціла, т. є, щоби і вивязати ся з милого обов'язку для Навроцького і не дуже відривати ся від параграфів.

„Коли усі ці труднощі уладимо, останеть ся ще лиш одна, котра сама собою і не єсть трудність і лиш для мене має вартість — се справа авторського самолюб'я. Згоджую ся на написане біографії лиш на той случай, коли комітет не буде робив в моїм тексті ніяких перемін. Ви знаєте, до кого удасте ся з предложенем і як я пишу. Коли-б однакож треба було або дещо скоротити або додати або перемінити, то щоб ті переміни не мож було робити без моєї відомости і без могого призволення. Я чоловік не дуже упертий і дам з собою говорити. Але всеж таки мушу знати, о що буде йти евентуально в перемінах, щобим потому міг зі спокійним сумлінням признати ся, що це робота моя, а не чия. Для того напишіть мені про це виразно. Що до правописи, то справді не знаю, що робити. Тут моє фонетичне сумління страшенно бунтує ся. Ах, бодай вас, ви львівські оппортуністи і компромісмахери! Та що з вами діяти! Де ні поступи ся, то все штуркнеш носом о якийсь компроміс. „Гармонія тай годі!“ На щож було видумувати фонетику, коли її тепер викидаєте з хати, як невивідного приятеля?“

Розумієть ся, комітет дав Остапови запевнене, що його праця буде надруковина в цілости, а я вислав йому весь зібраний мною рукописний матеріал, в тім числі коло 70 листів самого Навроцького і кількасот листів різних людей із 60-их років. Дещо зібрав і сам Остап, головно від д. Танячкевича та дра Бучинського. Розчитавши ся в тім матеріалі він задумав „представити жите й діяльність Навроцького на тлі духового розвою Галичини від 1772 р.“, як писав мені в однім листі.

Не довго гаючись він зараз забрався до праці і з початком 1884 р. я на великий мій перестрах одержав здоровий пакет рукопису, яких 8—10 аркушів друку, де оповідане доведено лише до 60-их років, значить, про Навроцького не було ще ані згадки! Не маючи нічого против такого широкого трактування справи я просив одначе Остапа вважати на те, що для видання творів Навроцького невідповідна така монографія, яка по думці автора заняла би 15—20 аркушів друку, значить, була би більша від самого тому тексту Навроцького. Остап признав рацію моїм увагам, тим більше, що написане другої часті праці вимагало більшого часу. Тай так справа біографії проволікла ся цілий рік і вийшла не зовсім вдоволяючо і для нас і для Остапа. Бажаючи зберегти як найбільше матеріалу для своєї широкої праці він зупинився на тім, щоб „розірвати Навроцького“ і на передмову до його творів дати лише образ Навроцького як чоловіка, полишаючи Навроцького діяча, письменника і вченого до оброблення в звязку з загальними течіями галицько-руського розвою. Ся коротка біографія була готова аж у вересні 1884 р. Посилаючи мені рукопис Остап писав д. 1. жовтня т. р. ось що:

„Посилаю обіцану коротку біографійку Навроцького, в котрій ограничив єм ся виразно лиш на описаню єго приватного життя. Писав її дуже скоро, бо перед самим від'їздом (із села Лючі, де проводив вакації), для того прошу Вас, перечитайте уважно, поправте де треба, абим ся без потреби не виставляв на сьміх. Коли-ж не придасть ся, то викиньте її зовсім і печатайте яку инчу. Признам ся однак, що дуже бим рад, аби хоть троха придала ся, бо може бим міг дістати за ню хоть пару крейцарів. Такий-єм тепер бідний, що навіть не знаю, як до Львова заїду. Як бисте могли мені троха грошей постарати чи за цю мазанину, чи в инчий який спосіб, то вже не знаю, чим бим Вам подякував. Ще одно. Колим писав про приватні стосунки Навроцького, все мені ся здавало, що за обширно пишу про них і що я не повинен був про все так детально говорити особливе в грошевих справах. Будьте ласкаві, розважте це добре“.

Розумієть ся, що передмову Терлецького надруковано без ніякої зміни. Хоча вона не вдовляла вимогів повної біографії, та все таки давала стільки нового й цікавого, незвісного пізнійшому поколінню, що доси лишила ся найліпшим нарисом життєпису пок. нашого економіста. Роздобули ми й невеличкий

гонорар Остапови за його працю, та найважнійше було те, що перший, широкий її нарис, хоч не ввійшов у той том, я просив його не закидати, а викінчити, надіючись надрукувати його при иншій нагоді. Я обіцяв ся зі своїх, що правда, дуже скупих заробітків (я тоді як співробітник „Діла“ брав 45 гульд. місячно та надто заробляв 10—15 гульд. місячно кореспонденціями до польських газет у Варшаві, але се вповні вистарчало мені на житє) давати йому від часу до часу невеличкі причинки до удержання в Відні, щоб він не потребував надто квапити ся з екзаменами. Подібні запомози він одержував, на скільки знаю, від проф. Горбачевського з Праги, від дра Сельського зі Львова таї від Січи. І ось розпочата 1883 р. з нечевля, мов через непорозумінє праця про духовий розвій Галичини робить ся від тепер центром думок і заходів Остапових, що забирає весь його вільний час, який йому лишає важка турбота за хліб насущний.

Перший нарис тої праці, на швидку написаний у р. 1883 і 1884 з метою, щоб се була передмова до творів Навроцького, доводив оповіданє аж до кінця 40-их років і обіймав звиш 100 сторін великого 4-го тісного письма. Ми у Львові читали сей рукопис з великим зацікавлєнєм, але мусіли признати ся в душі, що чим більше вчитували ся в річ, тим се зацікавлєнє зненшувало ся. Найострійше критикував сей нарис В. Коцовський, який не бачив у нім ані певного пляну, ані ясности, про щб власне хоче говорити автор, ані визисканя звисного, не кажучи вже про вишукуванє нового матеріалу, ані відповідної історичної методи. Все се треба було делікатно передати Терлецькому, та при тім підносячи добрі боки праці, щоб не то що не знеохотити його і не вразити його хоробливого самолюбя, але ще додати йому охоти до продовжуваня праці і переробленя того, що було вже написанє. Се й те я осягнув на стілько, що в р. 1885 Остап з новим запалом узяв ся до праці, який дав тепер титул „Літературні стремління галицьких Русинів від р. 1772—1872“ і яку в сій другій редакції довів до кінця 50-их років. Виринули дві причини, що гнали його до поспіху.

При кінці 1884 р. пок. Ом. Партицький заявив мені, що має намір з р. 1885-им відступити мені на власність заснований ним двотижневник „Зоря“. Надіючись на те я просив Терлецького поквипити ся з роботою, щоб у 1885 р. можна було розпочати друк. Тимчасом Партицький, за намовою д. Ва-

хнянина й иньших народовців, змінив своє слово і передав „Зорю“ на власність товариству ім. Шевченка. І я і Остап зі своєю роботою лишилися на леді. Яке страшне наслідком сього було його положення, показує лист його до мене з 15 січня 1885 р. „Після невдачі з Зорею я зовсім упав на душі — писав він. — Не лиш то, що замкнені нам тепер на довгий час уста, але й то, що через тоту невдачу я прийшов, як Ви догадувалися в Вашім останнім листі до мене, в незвичайно фатальне матеріальне положення. Ледви не ледви я встиг вижити кілька банок позавчора, щоби дати своїй газдині à conto її претенсії за сей місяць, а що далі буде, абсолютно не знаю і навіть мислити боюся про те. Ані вчити ся не можу нічого, ані писати, ані читати; волочуся як убитий. Вибачте одже, що в сій листі перепутаю свої особисті справи з публичними більше, ніж як би слід. Але я виджу, що для мене віддав нема щасливого виходу із мого прикрого положення, а боючися, щобим в якій розпачливій мінуті не допустився якого нерозважного кроку і не doprowadив до якої катастрофи, котру би потому не мож уже переіменити або направити, хапаюся як поталаючий бричка кожної солімки, котра би мене могла поставити хоть в яке-такє нормальне положення.

„Тота солімка, то ця моя нещасна робота. Коли вона урвеся, то все для мене урвеся. Тому то я би хотів — вибачте за тривіальне вираження — витиснути з неї хоть що небудь, аби хоть на якийсь час протягнути то, що може й не дасться протягнути. Певно, що мені би було дуже приємно, як би Січ її надрукувала, але я-бим хотів хоть який такий ітрейцар узяти за неї, а Січ мені цього не годна дати, бо сама капіталів не має. Коли не мож буде инакше, то й це гаразд, що рукопись пліснїти не буде. Але чи не мож би як получити видавництво так, щоб для мене вийшов який зарібок? Чи не мож би її кому продати або на конто її позичити що, або в який инчий спосіб вирвати кількадесят гільденів, аби хоть зиму переібидувати як, бо що я в тій студени буду робити на селі? Нема там де якого доброго чоловіка, щоби мені міг позичити грошей? Ось половина місяця, а незабавки знов перший надходить. Чи вже справді для мене нема инчого ратунку, як з моста та в воду? Ратунок радикальний, але може є ще й инчий який? Ви там з своїми клопотами не маєте спокою, а ту ще й мої не дуже героїчні жалі. — Але що діяти, може де припадком найдете який спосіб, то добре, а ні, то другє добре.“

Про плян — друкувати Остапову роботу коштом Січи я знав уже перед листом Терлецького: д. 9 січня 1885 р. мені писав про се іменем Січовиків д. Куровець. Цитую тут із його листа що важнійше: „Товариство наше хоче видати своїм накладом працю Остапа Терлецького, що малаечатати ся в „Зорі“, котру Ви мали сего року видавати. Та стало ся инакше, а тепер і думки нема, аби ся праця могла в „Зорі“ або в який небудь спосіб печатати ся. Поганож було-б, аби ся робота, труд цілого року, в своїм роді монументальна робота мала йти мисам на сніданє. Стануло так: на нас тяжить обовязок, сю роботу нашого товариша й приятеля печатати, тим більше, що ми й так носились з гадкою друкувати альманах. От ми й рішили ся його залишити, а взяти ся до видання сего. Видавництво се по нашій думці буде коштувати до 600 зр., а в нас на се такі средства: з каси товариства даємо 50 зр., а 120—150 обіцяємо певно зложити в протягу 3—4 місяців ратами. Се значить, ми можемо на се жертвувати 170—200 зр.; числимо на передплату 150 прим. по 1 зр. 50 кр., значить 225, разом 425; решту хотіли б ми сплатувти в міру розпродажі книжки“. Січовики просили мене полагодити умову з друкарнею і порадити їм, як перевести діло. При кінці д. Куровець писав: „Остап тепер дуже бідкує, бо правду сказавши не має як жити, все йому порвалось — надії погасли, ні в перед ні в зад. Думав він, як Вам відомо, бути співробітником при „Зорі“ та тут що заробляги. — Ми йому дещо помагаємо, та наша поміч дуже нужденна, сьміх і говорити, бо прикро нам самим тут жити.\*) Жаль дивити ся на сего чоловіка тепер, в яких він тут обставинах жие.“

Я вказав віденським товаришам иньший вихід із прикрого положеня. У мене був плян видавати нову часопись, якої домагав ся з одного боку Драгоманов, з другого дехто з київських Українців. Маючи власне в ту пору зайвих кількадесять гульденів зароблених у д. Федоровича, я вислав їх Остапови і обіцяв ся висилати йому й далі по 15 гульд. місячно до літніх вакацій, з тим, щоб він кінчив свою роботу, а Січовикам радив, щоб з сумою 50 гульд. (бо се була одинока реальна сума, яку вони мали) не хапали ся видавати книжку, що мала би коштувати 600 гульд., а радше вжили сі гроші на запо-

---

\*) Про „комуністичне“ бідованє тодішніх Січовиків див. Др. Яр. Ок-ський „Спомини про Остапа Терлецького“. Літ.-Наук. Вістн. XX.

могу авторови. Натомість я обіцяв їм друкувати роботу в своїй часописі, а тоді Січ дешевим коштом може прийти до видання, роблячи своїм коштом відбитки. Січовики пристали на се. В лю-тім тогож року я поїхав до Києва, де сиджував ся зацікавити українські гурти справою нового видавництва. Доброї волі я знайшов багато, та спроможности мало. На засноване нового видання обіцяно було на разі 400 руб. зі слабою надією на даліше. Та я таки зважив ся розпочати видане, що мало називати ся „Прапор“; воно повинно було розпочати ся ще весною 1885 р. Остап тішив ся сим почином і взяв ся перероблювати свою працю. „Лист Ваш — писав він мені 12 марта — дуже мене втішив. І я би зараз таки тої самої днини був Вам вислав рукопись, кобим не мусів переписувати її зовсім на чисто. Цю механічну і убиваючу роботу, від котрої мої нерви аж ходором ходять, я мусів узяти на себе, бо рукопись через поправки, доповнення і скорочування така замазана, що годі її так поси-лати. Переписуючи я ще раз поправляю, особливо з цензур-них зглядів. Коли Стороженка конфіскують\*), а тут N. fr. Presse за історичну статтю про австрійську політику 1800—1810, то щож буде з мойов работов! В інтересі газети лежить, щоб її не конфіскували, для того даю Вам повне право перемінити, що з цієї причини узнаєте за відповідне. Почавши від уступу III я перемінюю слово „шляхта“ на „феодали“, в перших двох главах перемінить Ви, як і загалом усьо, що буде треба.“ Дня 16 марта він прислав мені перших 48 сторін з увагою: „Ста-рав-ем ся затерти всьо, що пахло хоть би з далека конфіска-тою. Поправте що треба в формі, лиш річи не тикайте. Най я буду такий, який-ем є.“

Тимчасом видане „Прапора“ проволікалось; дехто з львів-ських товаришів горячо противив ся новій газеті, на піддержку з иньших боків була мала надія. Д. 28 марта писав мені Остап: „Дві неділі тому вислав я Вам перших 50 сторін моєї роботи; нині міг бим вислати Вам продовжене її аж до 60-тих років, але сам не знаю, чи висилати, чи ні, і для того пишу до Вас цей лист і прошу Вас дуже, щобиєте мені конечно відповіли.

„Звісток про Вашу газету не маю від Вас жадних, анї в Ділі нічого про ню нема. За то инчих звісток маю більше, як для мого здоровля потреба. Був тут недавно проф. Волод.

---

\*) Мова тут про конфіскату „Голки“ Стороженка, передрукованого в „Руско-українській бібліотеці“ Олесницького у Львові.

Шухевич зі Львова, котрий оповідав своєму братови, що Ви вже покинули гадку видавати газету і приступились до Зорі. А вчора довідуюся з якогось листу писаного десь із села з Галичини до одного тутешного Січовика, що Ви вже зовсім нічого не мете видавати і всьо було лиш ein schöner Traum. Кілько в тім усім правди, а кілько ні? Прикро мені і болить мене дуже, що Ви мені нічого не пишете в справі, котра мене обходить не з пустої цікавості, а з зовсім инчих причин, про котрі Вам, здасться, не треба говорити. Довідавшися вчора про цю для мене дуже немилу новину серед самої роботи, серед котрої я і без того завсїгди дуже роздразнений і віритований, я аж дістав корчі і не знаю, що зо мною далі буде, як Ви і далі мете мовчати.“

Я заспокоїв Остапа як міг, хоч сам переживав тоді важкі хвили. Видаване газети було відложено на літо, та в усякім разі я запевнив його, що свого грошового зобов'язання супроти нього додержу. Він узявся далі до роботи. Д. 8 цвітня він прислав дальшу часть рукопису (стор. 50—148, розд. VI—VIII) з листом, у яким писав: „Не знаю, чи й це оброблене видасться Вам ліпшим, як перша редакція. Робив-єм щом міг, але власне для того може-м більше попсував, як поправив. Найбільше боюся за 50-ті роки. Як ем зачав поправляти та скорочувати, то з одної глави в 20 сторін зробилося дві разом в 70 сторін! Хотів-єм троха докладніше говорити про ті роки і робота страшно ми розлізлася. Сам особисто я з цієї партії моєї роботи найбільше незадоволений, і бабранина в Зорі Галицькій так мині була обридла, що я старався чим скорше позбутися того періоду, від котрого можна зовсім здуріти і що тому помимо розлізлості вона все таки, видить ми ся, найгірше оброблена. Але най мене Бог боронить, аби я ще мусів її раз перерабляти. Кажу вам отверто, що в такім разі мене Кульпарків чекає. Не маєте поняття, як мені писанина обридла і з яким внутреним задоволенням, що-м уже раз її на якийсь час позбувся, а її нині пакую і Вам відсилаю. Не знаю властиво сказати, що мині в обробленю 50-их років не сподобалося, але чую, що їм щось бракує, лиш не знаю що. Може випустити цитати літератури, поезію і т. д.? Кінець дуже поверховний і швидко урваний, але бігме, не міг ем писати більше, так мене млоїло. Не штука то инчим історикам літератури, як от Тенови, коли писав історію англ. літератури! Там читаючи кожного автора мав окрім того, що комбінував і укладав їх в системи, періоди

і т. и., ще при кождім einen geistigen Genuss. А я бідний! В чім я мав Genuss?

„Для того вибачте, коли зле написаний той період. Я рад був як найліпше. Дещо зрештою зможу поправити пізніше, бо переходячи до 60-их років напишу в особній главі загальний погляд на весь попередній період і при тій okazji доповню, що-м тепер занехав зробити. Відразу до писання, а особливо до поправок, доповнювань така в мене велика, що вже з цієї одної причини не можу брати ся й до поправлення Йосифінського періоду\*). І видіти його не хочу і чути про нього не хочу. Pereat! Напишіть в нотці до того періоду, що реформи Йосифа в Галичині будуть предметом особньої роботи і для того лиш о стільки про них тут згадую, о скільки після моєї гадки конче потрібно.“

Тимчасом мій плян видання „Прапора“ розбив ся. За намовою декого з львівських товаришів, особливо В. Коцовського, я зважив ся зробити ще одну пробу з народовцями і вступив до редакції Зорі в осени 1885 р., не покидаючи зрештою думки розпочати й власне видавництво. В 1886 р. я навіть опублікував проєкт місячника „Поступ“, до якого конче намовляв мене Драгоманов. Та й сим разом я не зважив ся розпочати видане; я чув себе занадто самотнім, не міг мати надії хоч би на одного співробітника, що готов би справді запрягтись до праці потрібної при видавництві, яке зрештою на певно мусіло числити на грошовий дефіцит. При тім-же й мої власні заробітки були мізерні; за редакторство „Зорі“ мені плачено 25 гульд. місячно, тай то по однім році мене відправлено навіть без виповідження. З початком 1887 р. я, недавно оженивши ся, лишив ся зовсім без зарібку і мусів шукати місця при польській газеті, де й вибув десятилітню панщину. Ось чому й праця Терлецького лишила ся далі, ще мало не десять літ у рукописі. Вона була опублікована аж 1894 р. в Житю і Слові т. I. і II.

Уважаю конечним зупинити ся на ній троха довше, не так задля критикования її, як радше на те, щоб на ній, як на головнім творі покійника, виказати характерні прикмети його духового складу, способу трактовання важних питань нашої ми-

---

\*) Се була відповідь на мої уваги про початок другої редакції праці. І. Ф.



нувшини. Поперед усього треба сказати, що те, що було друковане в Житю і Слові в перших чотирьох томах, хоч має один титул і виглядає як одна праця (розділи I—XI), се власливо дві окремі праці, дуже механічно і поверхово зв'язані одна з одною, але написані в різних часах і серед різних обставин. Те, що було вміщене в першій річнику Житя і Слова (розд. I—VI), се частина первісної праці Остапової, але вже в третій редакції, де в чому доповнений, а декуди (мною самим, за Остаповою згодою) скорочений перед друком. Розвій галицько-руських відносин просліджено тут до 1848 р.

В дальшій рукописі другої редакції 1848 рокови присвячений був лиш один маленький розділ. Остап збув той рік легкою фразою, що есенціонально нового він для Руси не приніс нічого. Я збив його з сього становища, подіктованого незнанем матеріалів, тою простою увагою, що той рік приніс руському селянству свободу, а руській інтелігенції зглягну вільність слова, зібрань, товариств — річи есенціональні й зовсім нові в руській історії. І ось Остап узяв ся студіювати друковані й рукописні матеріали до історії 1848 року, достарчені або вказані йому мною. Так повстав розд. VII його праці, поміщений у трьох книжках Ж. і Сл. (т. III, стор. 99—110, 274—285 і 430—451). Оповідане бурливих львівських подій доведено тут до половини цвітня, то-б то до патенту, яким знесено панщину. Наткнувши ся на тему знесеня панщини Остап за моєю захоотою взяв ся обробити її основно, використовуючи тзв. теку Країньского в бібл. Оссолінських, то-б то збірку документів про панщину та про заходи польської шляхти коло її знесеня в рр. 1841—46. Та сього не досить. Почуваючи поверховість свого освітлення панщинної справи в XVIII в. й пізнійше до р. 1840 у попередніх розділах своєї праці Остап вернув ся ще раз до сеї теми. Тут йому стала в пригоді важна книга Ірінберга „Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig 1894“, яка дала йому можливість критично глянути й на галицькі відносини. Так само міг він тепер покористувати ся деякими важними рукописними матеріалами, які я вказав йому (мемуари Богданського в бібл. Оссол.) або сам повідаходив (Інструкція Ценілевича, агітаційна поема Попеля і т. и.). Так повстала остатня, найважнійша часть його праці (розділи VIII—XI) в Житю і Слові, передрукована також окремою книжкою пн. „Історія панщини в Галичині й її зне-

сене“, часть перша. На жаль, ся історія доведена лише до 1846 року. Житє і Слово по двох роках істнованя упало, тай заробкові обставини не позволили Остапови засісти ще раз до праці. Правда, дещо виписок до змалюваня панщинної справи в 1846 р. він мав, але відчуваючи, що їх булоб за мало, опустил руки. Кінцева-ж частина його первісної праці, де були змалювані „літературні стремління“ руської інтелігенції в часи реакції 50-их років, так і лишила ся доси не опублікована. Ми подбаємо про те, щоб вона хоч тепер побачила сьвіт божий.

В Остаповій праці, такій як вона надрукована в Житю і слові, бачимо отже велику нерівномірність. Одна гл. VII займає майже стільки місця, що всі шість попередніх, а чотири остатні глави можна було без ніякої шкоди для цілості і без ніякої зміни тексту відірвати і видати окремо. Вина сеї нерівномірности між тим, що було в Ж. і Сл. 1894, а тим, що було в 1895, спадає головню на мене — і я не соромлю ся сього, бо думаю, що власне та друга часть, гл. VII—XI найліпше й найціннійше з усього, що лишило ся нам у письменській спадщині Терлецького. Що правда, головна її вага й заслуга лежить у богатстві нового й невизисканого доси матеріялу; опанувати той матеріял, доглянути за писаними меморіялами, патентами та скаргами боротьбу суспільних, політичних та національних сил і вживати матеріялів для змалюваня тих сил і тої боротьби Остап не зумів. Матеріял усе запановував над ним, а там де він силкував ся дати його аналізу, він давав лише арґументи pro або contra, замість історичного малюнка — юридичну дебат.

Друкуючи перші розділи Остапової праці в Житю і слові я на кождім кроці дивував ся, як мало автор по таких довголітніх приготованях вникнув у суть явищ, як мало прим. конкретного та ясного він подав не то вже про дух Йосифових реформ, але навіть про їх розвій та обсяг, як мало він знав відповідну літературу, як мало почував нестачі свого матеріялу та архівних дослідів, як мало зумів витягнути хоч би з многоважного рукопису Оссол. 525 і в загалі як мало було в нього того історичного нюху, що за кождим явищем уміє відгадати його мотиви, вміє віднайти матеріял для так їх виясненя. Тепер я бачу, що все те були хиби не його методи й наукового підготованя, як радше вродженого складу його думаня. Він був, так сказати, вроджений ідеаліст. Ідея, думка, льотічна конструкція, се була головна річ у кождій його науковій чи публіцистичній праці. Вона пов-

ставала в тій таємній глибині його темпераменту, на межі свідомого й несвідомого, де повстають усякі поетичні твори зі сплаву конкретних вражень, неясних споминів, під горячим подихом глибоких та неясних симпатій і антипатій. Раз виринувши в його душі ся конструкція робила ся центром його думаня; всякий новий погляд чи новий матеріал він роздивляв не відповідно до його релятивної історичної вартости, а відповідно до того, чи він підпирав, чи захитував його будову. І коли ново знайдений факт не підходив під його конструкцію, він або відмовляв йому значіння, або силкував ся обернути його таким боком, щоб він сак чи так „надав ся“ йому. Звідси й виходило, що в його історичній праці не самі факти, їх хронологічна черга та генетичний звязок, а виклад їх значіння та критика їх мотивів і принципів стояли на першому місці. З сього погляду Терлецький був учеником німецьких істориків субктивістів в роді Роттека, Гервінуса й Шерра, що писали історію не для додження історичної правди, а для проповіді демократичних, ліберальних чи республіканських доктрін.

Для Остапа сей склад його ума був великою мукою. Взяти ся до якоїсь нової роботи було йому дуже трудно, бо сотворене апіорної конструкції абсорбувало всі його сили, а пізнійша робота над збиранем і групуванем матеріалу була вічною трівою, щоб не приходилось перероблювати те, що вже раз зложило ся в голові, вічною боротьбою з матеріалом, щоб убгати його в проготовані рами. Відси його нехить до перерібок і нездібність основно поправити працю, якої хибив він сам бачив або хоч відчував. Відси й по викінченю й надрукованю праці в його душі вічна непевність, чи таке або иньше з його міркувань остоїть ся, вічна тривога, щоб хто не винайшов які нові матеріали, що перевернули би його будову. От тим то хоча він три рази перероблював свою працю, вона все таки в основі зістала ся така самісінька, як була зразу. Раз сконструувавши свою ідейну будову, він міг одно викинути, иньше вставити, але образ про те не зміняв ся. Характерна з сього погляду редакційна нота, яку він подав на початку своєї праці: „Праця ся написана ще перед 8 роками. Від того часу у нас і за границею повиходило декілька цінних праць, що доторкають ся з різних боків тої самої теми, та автор отсеї праці не міг достаточнo узгляднити їх здобутків, хоч, звісно, вони не були-б богато вплинули на зміну його остаточних висновків“ (Ж. і Сл. I, 207). Не минув рік, а вже сам Остап найліпше

показав нестійність тої застороги; узброєний новими фактами й матеріалами він вернув у другій частині своєї праці назад до тем, які полегко збув у першій, і показав, що під впливом тих нових матеріалів його висновки можуть і мусять значно змінитися.

Але сі хибні праці Терлецького, хоч і які важні в очах історика, рівноважили ся в значній частині, особливо в очах молодіжи, добрими її прикметами. Молодіж бачила тут першу пробу суцільного змалювання столітнього розвитку галицької Руси, пробу вчинену чоловіком новочасним, з європейською освітою, переведену не з тісного конфесійного та церковного становища, як у Гарасевича та Малиновського (не говорячи вже про незугарність їх праць з чисто формального боку), і не з тісного язиково-національного становища, як у Головацького та Огоновського, а з далеко ширшим, соціально-економічним підкладом, з пильною увагою на економічні та духові інтереси народньої маси і з ненастанним підкреслюванем коначности тісного контакту інтелігенції з простим народом. Той партійний, публіцистичний характер просьвічував із кожної сторінки Остапової праці; зайвий для історика він був принадний і симпатичний для тої, особливо молоді громади, що привикла вважати Остапа своїм проводирем, проповідником великих і незбутих обов'язків кожного інтелігента супроти робучого люду. Отсе почуте було головним критерієм, який він прикладав до всіх явищ, усе одно, суспільних, літературних чи наукових. Чи докоряючи галицькій інтелігенції, що вона замість радикально поправити економічне й соціальне положення народу кормить його паліятивними законами в роді зак. про лихву та про пянство (Молот, стор. 133—134); чи кепкуючи з Ангеловича, що писав по польськи, по німецьки й по французьки, лише не по руськи; чи підносячи заслуги „руської трійці“, всюди Остап уживав більш етичного, ніж історичного критерія. Неприятель опортунізму та компромісів у приватному й публичному життю він остро осуджував усякі компроміси і в минувшині, особливо компроміси — як йому здавало ся — зі своїм сумлінням. Коли я раз у дискусії запитав його, чи не занадто остро осудив він заходи польських конспіраторів 30-их років, він відповів мені:

— Коли-ж бо я в них не бачу щирости!

В Остаповій праці бачила молодіж надто першу пробу праці робленої в дусі новочасної історіографії, без сухого накопичування документів і без календарного нанизання шаблону-

вих біографій, як у літературі Огоновського. Тут у-перве на галицьким ґрунті появило ся щось таке, що хоч з далека нагадувало Тенові характеристики (прим. характеристика Зубрицького в недрукованій доси часті праці), або Брандесові Hauptströmungen (здасть ся, що ся книжка була головним літературним взірцем Терлецького і навіть навіяла йому неfortunний титул його праці). В очах тої молодіжи, так як у очах молодого тоді Січовика Куровця, се була праця монументальна. І не треба забувати, що вона прим. у порівнянню з „історичним вступом“ Огоновського до його новійшої руської літератури (т. II. стор. 1—186) навіть з погляду на чисто формальне оброблене і на багатство нових даних та сьвіжих думок стоїть безмірно висше.

## VII.

Я не буду розповідати про дальші роки життя Остапового від 1895, про час його судової та адвокатської практики, про його хвилові матрімоніальні надії й розчаровання, про його плани осісти адвокатом у Заболотові. Все те справи приватні тай я не маю для них ніякого матеріалу. Не маю матеріалу також для схарактеризованя його відносин до радикальної аґітації й її органів, у яких він не брав ніякої участі, ані до молодших генерацій львівської молодіжи, яка дивила ся на нього з великою повагою й пошаною як на одного з піонерів європеїства на галицько-руським ґрунті. Я хотів би на закінчене отсього нарису сказати ще дещо до характеристики сього незвичайного чоловіка.

Остап Терлецький — се була натура високо чесна і щира, глибоко пронята почутем своєї людської гідности, та при тім повна симпатії для всіх слабих, покривджених та гноблених людей.

Для характеристики його чесности й совісности в грошових справах досить буде навести ось який факт. Десять у половині 70-их років, перед Остаповим арештованем, був у Відні молодий військовий лікар Павлюх, колишній Січовик і приятель Терлецького. Він одержав якийсь спадок, значну як на Русина суму 20.000 гульд., які держав при собі. Та ось одного разу — так оповідав про се сам Терлецький — Павлюх прийшов до нього з заклопотаним видом і попросив його переховати якийсь час ті гроші у себе, додаючи, що має намір віддати їх на українські публичні цілі, а його сім'я противить ся тому, так

що він боїть ся, щоб у нього не викрали їх. З тими словами він перед Остаповими очима вложив 20 тисячкових банкнотів у коверту, запечатав її й передав без свідків Остапови, який і сховав їх у свою скриньку. Павлюх пішов, і кілька неділь не показував ся, аж випадково з газети Остап довідав ся, що його приятель збожеволів і був відставлений до шпиталю. Його божевільство в острої форми перейшло в стан тихого ідіотства, в якому Павлюх незабаром і вмер. За грішми ніхто не допитував ся, бо ніяка родина й не думала стежити за ними, а Павлюхів страх перед обікраденем був лише об'явом його душевної слабости. Та про те Остап, хоч мав устну заяву хорого, що гроші призначені на публичну ціль, зголосив ся з ними до суду. Там урядники аж зачудували ся незвичайній сумлінності Терлецького і в очи говорили йому: „Hätten Sie das Geld behalten, so hätte kein Hahn danach gekräht“. Розумієть ся, що гроші пішли на Павлюхову сім'ю, а декларацію хорого що до її призначеня на публичну ціль полишено без уваги.

Не менше характерний отсей епізод, із якого до моєї відомости дійшов, так сказати, лише кінчик. Я вже згадував про підмогу, якої дізнавав Остап у добрих і в злих часах від Вол. Федоровича. Та ось у початку 1884 р. між ними зайшло якесь непорозуміння. В листі з 14 цвітня т. р. Остап між иньшим писав мені коротко: „Ясновельножний сердитий на мене, то я звернув йому гроші. Таким способом остав і вовк ситий і коза ціла“. Значить, щоб усунути всяку тїнь своєї залежности і запевнити собі повну свободу особистости супроти свого добродійця, Остап ані на хвилину не завагав ся в пору найтяжшого бідованя відіслати йому назад гроші, на яких доси може найбільше висїла його надія — скінчити університет і не вмерти з голоду на віденьськім бруку. Додам, що се непорозуміння було зовсім неглибоке і по якімсь часі вирівняло ся; бодай із остатнього часу, з 1901 року маємо між Остаповими паперами два листи Федоровича, навіяні щирою прихильністю до Остапа, а в тих листах говорить ся про якусь працю (переклад якогось рукопису), що зробив Остап для Федоровича і за яку сей посилав йому 200 гульд. гонорара.

Свої потреби й бажання Остап привик обмежувати до minimum і то до так малого minimum, що декому моглоб се видатись неправдоподібним. До того привчила його тяжка нужда, яку він переходив довгі роки, та не відучили його від сього й остатні

роки, коли він фінансово станув саяк-так на ноги. У нього ніколи не було зайвого гроша на який будь люкеусовий видаток, бо він, якого так часто в життю його найблизші лишали без помочи, сам дбав про них до остатньої хвилини. Більшу частъ своїх заробітків він повертав на удержанє двох своїх сестрінців у гімназії, а коли з того, що йому лишало ся, здужав ошадити який крайцар, то позволяв собі на одинокий люкеус — купити яку нову цікаву книжку, тай то на те, щоб по прочитантю післати її своїм своякам. Чоловік безмежно безпретенсіональний, він мабуть ніколи й не подумав про те, що у нього є якісь заслуги, є талант (він був дуже добрий правник, особливо в цивільнім фаху) і що він міг би пняти ся кудись висше. Він лишав ся на скромнім становищі адвокатського конціпієнта, доповнюючи скупий заробіток канцелярійний ще скупійшим заробітком із такої механічної праці, як перекладанє руської Хроніки Наук. Тов. ім. Шевченка на німецьку мову. Наляганя проф. Грушевського й мої, щоб узаяв ся до наукової праці, кінчив історію панщини або хоч писав рецензії нових книг близьких до простудіованої ним теми не мали ніякого успіха. Він сумно хитав головою, инколи всьміхав ся іронічно та все відповідав, що не має коли або що йому годі. Нарешті він узаяв ся був зробити розбір книжки Бр. Лозінського про Голуховского, але продержавши книжку у себе пів року звернув її назад, не починавши рецензії.

Можливо, що я сам, без моєї волі й наміру причинив ся до знеохоченя його. Бачучи, як він з великим зацікавленєм читав драми Карпенка-Карого, я попросив його написати літературну характеристику нашого талановитого драматурга. Остап згодив ся і ми кілька разів обговорювали з ним ріжні деталі праці. Я раз у раз повторяв з натиском, що нам для Л. Н. Вістника потрібна студія про Карпенка-Карого як письменника і про його драми як літературні твори. Остап згоджував ся, обіцявав, і нарешті по кількох місяцях приніс мені простору працю: „Українське село в драмах Карпенка Карого.“ Статя була зложена переважно з виписок із драм, про автора ані слова, а при оцінці драм виходило таке, що найслабші, які надавали ся до аргументації Терлецького, виходили найліпшими, а найліпші, що не підходили під його ідейну рамку, признавали ся якоюсь зайвиною. А на кінці висновок: — ось який образ укр. села дає нам Карпенко-Карий у своїх драмах; а на скілько сей образ відповідає живій дійсности, сього

не можемо осудити. Я показав покійникови зовсім анальогічну статтю в „Степу“ про драми Кропивницького і навіть з таким самим висновком. Остап не похопившись, в чім тут сила, почав доказувати, що він статі в „Степу“ перед тим не читав і не бачив. Я мусів толкувати йому, що й не думаю докоряти його плягіатом, а тільки бачу, що однаково хибна метода веде до однакових хибних висновків, що коли хотів писати студію про укр. село, повинен був узяти в руки статистичні матеріали, а драми ні в яким разі не статистика. Покійник дуже був пригноблений тим неуспіхом своєї останньої письменської проби і від тоді не хотів більше нічого писати, відкладаючи се на пізнійші, ліпші часи. Та йому не було суджено діждати їх. Найліпшого, чого ми могли надіятись від нього, історії галицького українофільства 60-их років, він так і не написав.

Покійник кілька разів нездужав у останніх роках, хоча його давня неприязнь епілепсія покинула його була ще в Відні в половині 80-их років. Історія його останньої слабости незвичайно характерна. Йому зробився на лівому боці невеличкий абсцес. Своїм звичаєм він завинув його ватою і носив так цілі 4 неділі не говорячи про нього нікому. А абсцес не гоївся, але ріс тай ріс, поки дійшов до величини доброї табакерки і Остапови годі було стерпіти болю. Одного вечера в каварні він зговорився про се перед нами. Присутний тут один медик питає його, чи давно се у нього? Остап сказав усміхаючись.

— Чому ж ви доси нічого не робили?

— Та по що? Ще готові люди подумати, що я ні про що иньше не дбаю, як лише про своє многоцінне здоров'я.

За порадою того медика він зараз другого дня удав ся на клініку. Абсцес оперовано, але показало ся, що під ним у ребрі кинули ся туберкули. По двох неділях прийшлося робити нову операцію — виняти половину ребра. Хлороформ ужитий при операції спроводав запалене легких, а вичерпаний та до крайности знесилений організм не видержав. Остапа не стало.

Сказано десь, що цивілізація виростає на могилах, як пше-ниця на зоранім полі. Благословенні-ж ті могили, бо на них виростає також віра в непропашу силу чесности, любови до людий та праці! Між тими благословенними могилами не забудеть ся й могила Остапа Терлецького.

---